

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazma hüququnda

Əsgərzadə Arzu Mikayıl qızı

“RENTABELLİYİN GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİ, ONLARIN TƏHLİLİ
VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODİKASI”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı	050402 “Mühasibat uçotu və audit”
İxtisaslaşma:	Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit
Elmi rəhbər	i.e.n., dos.İsmayılov N.M.
Magistr proqramının rəhbəri	i.e.n., dos.Kazımov R.N.
Kafedra müdiri:	i.e.n., dos.Cəfərli H.A.

BAKİ-2015

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ	3
I FƏSİL. BAZAR ŞƏRAİTİNDƏ RENTABELLİYİN TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ƏSASLARI	
1.1. Maliyyə hesabatının statusu və bazar münasibətləri şəraitində onun formalaşması konsepsiyasının harmonizasiya edilməsi	10
1.2. Müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərində mənfəətlilik (gəlirlilik) konsepsiyaları	30
1.3. Rentabelliği xarakterizə edən göstəricilər sistemi və müasir dövrdə onların hesablanması metodikası	46
II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ RENTABELLİYİ XARAKTERİZƏ EDƏN GÖSTƏRİCİLƏRİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODİKASI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ	
2.1. Müasir dövrdə kəmiyyət göstəricisi sayılan mənfəətin təhlilinin metodiki problemləri	58
2.2. Müasir dövrdə rentabelliği xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların amilli təhlili metodikası	70
2.3. Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tətbiqi şəraitində rentabelliğin təhlili metodikası	87
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	98
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	104

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Bazar şəraitində müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərinin istehsal, maliyyə, investisiya və kommertiya fəaliyyətinin son nəticələri tamamilə yeni iqtisadi parametrlər əsasında qiymətləndirilir, makro və mikro indikatorlar sistemində mənfəət və rentabellik kimi obyektiv dəyər göstəricilərinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Çünki, mənfəət və rentabellik göstəriciləri müəssisənin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin son nəticələrini bilavasitə xarakterizə etməklə kapitaldan istifadənin intensivliyini və səmərəliliyini qiymətləndirməyə, birməhsullu və çoxnomenklaturalı istehsallarda zərərsizlik səviyyəsini müəyyən etməyə əlverişli şərait yaradır. Məhz buna görə də istehsalın inkişafının sürətləndirilməsində və onun iqtisadi effektivliyinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyətə malik olan və təsərrüfat subyektlərinin elmi-texniki, iqtisadi və sosial inkişafı, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin, istehlak, yığım və digər xüsusi təyinatlı fondların formalaşması üçün başlıca mənbə rolunu oynayan mənfəət və rentabellik göstəricisi müasir dövrdə müəssisənin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsində əsas keyfiyyət parametri hesab olunur. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, mənfəət və rentabellik göstəricisi çoxspektrli ümumiləşdirici parametr kimi iqtisadiyyatın transformasiyası dövründə kompleks xarakter alır, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini əhatə edir və müasir bazar münasibətləri şəraitində əsas mikroiqtisadi indikatorlardan birinə çevrilməklə rəqabət zamanı əlverişli üstünlük yaradır. Məhz buna görə də mənfəət və rentabellik göstəricisinin çoxspektrliliyini və ümumi iqtisadi məkanda baş verən dəyişikliyə tez reaksiya vermə qabiliyyətini nəzərə alan müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektləri sözügedən parametrin formalaşması prosedurlarını və onun səviyyəsinin dəyişməsinə təsir edən obyektiv və subyektiv amillərin təsirini hesablamaqla kifayətlənmir və bu problemə tamamilə yeni aspektdən yanaşır. Doğrudan da, mənfəəti yaradan amillərin düzgün müəyyən edilməsi və onların dəqiq təsnifatı prosedurasının yuxarıda qeyd olunan problemin həllində

nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq, o bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən maliyyə təhlilinin yeni metodikasının sözügedən blokunun işlənilib hazırlanması üçün kifayət etmir və bu zaman iqtisadi və mühasibat mənfəəti kimi anlayışlar, onların formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin müasir konsepsiyaları və modelləri diqqətdən kənar qalır. Ona görə də, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəətin və rentabelliğin kompleks təhlili metodikasının geniş göstəricilər sistemini əhatə etməsi, iqtisadi, sosial, texniki və texnoloji amillərin mütləq nəzərə alınması, mənfəətin formalaşmasının müasir konsepsiyaları və modelləri əsasında mühasibat uçotu və hesabatların beynəlxalq standartlarının tələbləri nəzərə alınmaqla onun tədqiqi proseduralarının təkmilləşdirilməsi müasir bazar münasibətləri şəraitində məqsədəuyğun hesab olunur. Yalnız bu qaydada təşkil edilən iqtisadi təhlil onun praktiki nəticələrini yaxşılaşdırma və idarəetmə üçün zəruri informasiya əldə etməyə imkan verə bilər. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, mənfəətin və rentabelliğin təhlili metodikasının qeyd olunan istiqamətdə işlənilib hazırlanması idarəetmədə taktiki və strateji problemlərin həll edilməsi, bazarın tələbatına və özünün istehsal potensialına uyğun məhsul istehsalı və satışı prosesində işgüzar tərəfdaşın düzgün seçilməsi, bütün növ risklərin və xüsusi mülkiyyətin mövcud olduğu hazırkı şəraitdə təsərrüfat subyektlərinin istehsal, maliyyə, investisiya və kommertiya fəaliyyətinin son nəticəsi hesab olunan mənfəətin mütləq məbləğinin dəqiq müəyyən olunmasına və onun formalaşmasına bilavasitə təsir edən daxili və xarici amillərin təsirinin düzgün hesablanmasına və qiymətləndirilməsinə əlverişli şərait yaradır. Məhz bu baxımdan, yuxarıda qeyd olunanlar nəzərə alınmaqla ümumi balans (mühasibat) mənfəətinin iqtisadi təhlilinin mövcud metodikasına müasir təsərrüfatçılıq formalarının tələblərinə cavab verən yeni aspektlərin əlavə edilməsi tamamilə məntiqli və qanunauyğun görünür. Çünki, belə bir metodika həm daxili istifadəçilər və həm də vergi orqanları, kreditorlar və investorlar üçün vacib olmaqla, iqtisadi və mühasibat mənfəətinin mütləq məbləğinin, təsisçilərin və səhmdarların gəlirlərinin artırılması üzrə təsərrüfat subyektlərinin potensial imkanını müəyyən etməyə və müəssisənin maliyyə «sağlamlığını»

dəqiq proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində menecmentin mühüm funksiyalarından sayılan mühasibat uçotu, audit və kompleks iqtisadi təhlilin vəzifələr sferası genişlənir, tədqiq edilən iqtisadi hadisə və proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi daha da mürəkkəbləşir. Mühasibat uçotu, maliyyə və statistik hesabatların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, onlardakı çoxlu sayda göstəricilərin ixtisar edilməsi problemi xeyli dərinləşdirir və son nəticədə maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xarakteristikasının, formatının, tərkibinin və məzmununun təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersion fəaliyyətinin nəticələri ilə bilavasitə marağı olan müxtəlif istifadəçilər blokunun informasiya tələbləri əsasında müəyyən edilməsi prosedurası aktual bir vəzifə kimi meydana çıxır. Bununla əlaqədar olaraq «Mənfəət və zərərlər haqqında» hesabat konsepsiyasının harmonizasiya edilməsi, maliyyə hesabatlarının tərkibində mənfəət və zərərlər haqqında informasiyaların əlaqələndirilməsi, marjinal təhlil əsasında biznesdə idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması və rentabelliğin amillə təhlili metodikasının yeni aspektdə işlənilib hazırlanması müasir bazar münasibətləri şəraitində həlli vacib olan mühüm problemə çevrilir. Aydındır ki, maliyyə hesabatları müxtəlif istifadəçilər blokunun marağına uyğun faydalı informasiyanı maksimum özündə əks etdirdikdə, təqdim olunan informasiya əsasında investisiya qoyuluşunun gəlirliliyini və riskliliyini, menecmentin nəzarət funksiyalarını və onların keyfiyyətini obyektiv qiymətləndirmək mümkün olduqda yuxarıda sadalanan problemlər müvəffəqiyyətlə həll oluna bilər. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda, iqtisadi ədəbiyyatlarda geniş tədqiq olunan problemlərlə yanaşı maliyyə hesabatlarının tərkibində mənfəət və zərərlər haqqında informasiyanın əlaqələndirilməsi prosedurasının tədqiqat sferasına daxil edilməsi tamamilə məntiqli görünür. Bütün bunlar magist dissertasiya işi üzrə mövzunun seçilməsi və tədqiqat dairəsinin müəyyənləşdirilməsində əsas amil olmuşdur.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersion fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi hesab olunan mənfəət və rentabelliğin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi problemi iqtisad el-

mində ən çox tədqiq olunan məsələlərdən biri sayılır. Müxtəlif ölkələrin iqtisadçılarından A.F.Aksenenko, Q.Ə.Abbasov, İ.A.Belobjeski, V.A.Beloborodova, S.B.Barnqols, O.V.Yefimova, A.N.Xorin, A.D.Şeremet, V.F.Paliy, V.İ.Petrova, R.S.Sayfulin, H.A.Cəfərli, S.M.Səbzəliyev, A.A.Çeçeta, N.M.İsmayılov, R.N.Kazımov, H.İ.Namazəliyev, V.D.Novodvorski, İ.M.Mahmudov, T.Ş.Zeynalov, V.İ.Tkaç və başqalarının əsərlərində mənfəət və rentabelliyin sistemli və kompleks təhlili ilə bağlı məsələlərə geniş yer verilmiş və onun təkmilləşdirilməsinə dair konkret təkliflər paketi işlənib hazırlanmışdır. Lakin, aparılan elmi-tədqiqat işlərinin intensivliyinə baxmayaraq, hələ də xüsusi ədəbiyyatlarda və tədris metodik vəsaitlərdə mühasibat və iqtisadi mənfəətin formalaşması konsepsiyaları və modelləri tam şərh olunmamış, biznesdə idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması məqsədilə «istehsalın həcmi-məsrəf-mənfəət» sxeminə daxil olan parametrlər arasındakı funksional əlaqənin xarakteri tam açılmamış, maliyyə nəticələrinin tədqiqinin beynəlxalq təcrübə baxımından yeni aspektləri bir qədər diqqətdən kənar qalmışdır. Bundan başqa, bazar münasibətləri şəraitində «Mənfəət və zərərlər» haqqında hesabat konsepsiyasının harmonizasiya edilməsi və sözügedən uçot registrinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, mənfəət və rentabelliyin yüksəldilməsi ehtiyatlarının aşkara çıxarılması kimi problemlərin həlli sahəsində xeyli qaranlıq və həlli zəruri olan problem məsələlər qalmışdır. Ona görə də, bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəət və rentabelliyin təhlili probleminə yeni aspektdən yanaşmağı, onun konseptual, metodoloji, metodiki və praktiki əsaslarını maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğun şəkildə işləyib hazırlamağı, mənfəətin artırılması ehtiyatlarının aşkara çıxarılmasını və sistemləşdirilməsini, sözügedən iqtisadi parametrlərin formalaşmasının müasir konsepsiyalarına və modellərinə təkrar baxmağı zəruri edir. Sadalanan bu və ya digər problem xarakterli məsələlər, eləcə də marjinal təhlil əsasında biznesdə idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması, maliyyə hesabatı sistemində mənfəət və zərərlər haqqında informasiyanın harmonizasiya edilməsi, idarəetmə, mühasibat və iqtisadi mənfəətin formalaşması proseduraları, modelləri və konsepsiyaları indiki

maliyyə böhranı şəraitində demək olar ki, araşdırılmamışdır. Məhz bu baxımdan, bazar münasibətləri şəraitində mənfəət və rentabelliyn sistemli təhlilinin konseptual, metodoloji, metodiki və praktiki problemlərinin öyrənilməsi mühüm bir vəzifə kimi meydana çıxır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Aparılan tədqiqat işində əsas məqsəd müəssisənin istehsal və kommersioniya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi hesab olunan mənfəət və rentabelliyn yüksəldilməsi ehtiyatlarının aşkara çıxarılması, onun sistemli və kompleks təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsinə dair nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik, elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər paketini işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Məhz buna görə də, magistr dissertasiya işində tədqiqatın məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələr kompleksinin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersioniya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi hesab olunan mənfəət və rentabelliyn mikroiqtsadi parametrlər sistemində yerinin müəyyənəşdirilməsi;

- mənfəət və rentabelliyn nəzəri, metodoloji, praktiki və konseptual problemlərinin həll edilməsi;

- mənfəət və rentabelliyn təhlili metodikasının mövcud variantlarının nəzərdən keçirilməsi və xarici təcrübə baxımından onların təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- mənfəət və rentabelliyn təhlilinin göstəricilər sisteminin və onların səviyyəsinin dəyişməsinə təsir edən obyektiv və subyektiv amillərin təsnifatının yeni variantlarının işlənilib hazırlanması;

- beynəlxalq standartlardan istifadə etməklə mənfəət və rentabelliyn təhlili metodikasının yeni aspektdə işlənilib hazırlanması;

- maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında hesabatın formatının və məzmununun mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın tərtibi sistemə transformasiya edilməsi imkanlarının araşdırılması;

- mənfəət və rentabelliyn artırılması ehtiyatlarının aşkara çıxarılması, onların hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikasının işlənilib hazırlanması və sı-

naqdan keçirilməsi.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Yerinə yetirilən dissertasiya işinin predmeti mənfəət və rentabelliğin sistemli tədqiqi metodikasının yeni aspektdə işlənilib hazırlanması və bazar şəraitində onun təkmilləşdirilməsi hesab olunur. Tədqiqat obyektı kimi konkret rentabellik göstəricisi seçilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının mülki Məcəlləsi, Vergi Məcəlləsi, «Mühasibat uçotu haqqında», «Auditor xidməti haqqında» qanunlar, Azərbaycan, xarici və post-sovet məkanı ölkələrinin görkəmli iqtisadçı alimlərinin və praktiklərinin mənfəət və rentabelliğin təhlilinə və onun metodoloji, konseptual və metodiki əsaslarının işlənilib hazırlanmasına dair elmi-tədqiqat işləri təşkil edir. Magistr dissertasiya işində obyektiv gerçəkliyin dərk olunma metodundan, iqtisadi təhlilin qruplaşdırma, müşahidə, müqayisə, zəncirvari yerdəyişmə, fərq, balans əlaqələndirmə və digər üsullarından geniş istifadə edilmişdir. Tədqiqat prosesində mühasibat uçotunun və iqtisadi təhlilin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması üzrə islahatların aparılmasına dair qüvvədə olan normativ sənədlərdən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat prosesində Respublika Dövlət Statistika Komitəsinin və başqa mənbələrin rəqəm məlumatlarından, İqtisadiyyat və Maliyyə Nazirliyinin uçot və hesabat sənədlərindən geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılan tədqiqat nəticəsində elmi yeniliyə malik bir sıra nəzəri və praktiki nəticələr əldə edilmişdir:

- təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommisiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi hesab olunan mənfəət və rentabelliğin formalaşmasının nəzəri, metodoloji, konseptual və metodiki problemləri sistemli şəkildə nəzərdən keçirilir;

- bazar münasibətləri şəraitində mənfəət və rentabellik kimi obyektiv dəyər göstəricilərinin mikroiqtisadi indikatorlar sistemində yeri və rolu müəyyənləşdirilir;

- müəssisənin istehsal və kommisiya fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin mərhələlər üzrə təhlilinin iqtisadi parametrlər sistemi işlənilib hazırlanır və onların digər dəyər göstəriciləri ilə kəmiyyət və keyfiyyət əlaqələri aşkarlanır;

- mənfəət və rentabelliğin səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərən amillərin yeni variantda təsnifatı verilir;

- mənfəət və rentabelliğin qüvvədə olan müasir təhlili metodikasına sistemli şəkildə yanaşılır, onun beynəlxalq təcrübə baxımından təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə təkliflər paketi işlənib hazırlanır;

- mənfəət və rentabelliğin artırılması ehtiyatlarının aşkara çıxarılması, hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər paketi işlənib hazırlanır;

- Qərb maliyyə uçotunun və təhlilinin tələblərinin mövcud nəzəriyyə və praktikaya uyğunlaşdırılması problemlərinə baxılır.

İşin praktiki əhəmiyyəti. Aparılmış araşdırma və tədqiqatlar, əldə olunmuş nəzəri və praktiki nəticələr müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərində mənfəət və rentabelliğin təhlili metodikasının səmərəli təşkilinə, onun nəzəri, metodoloji, konseptual və metodiki problemlərinin sistemli şəkildə həll olunmasına və müəssisənin maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarının aşkara çıxarılmasına əlverişli şərait yaradır. Bundan başqa, magistr dissertasiya işində irəli sürülən təkliflərin tətbiqi maliyyə nəticələrinin təhlilinin səmərəli mexanizminin yaradılmasını, mənfəət və rentabelliğin yüksəldilməsi ehtiyatlarının aşkara çıxarılması, hesablanması, qiymətləndirilməsi və stimullaşdırılması üzrə tədbirlərin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsinin zəruri aspektlərinin seçilməsini təmin edə bilər.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və təkliflərdən, işin sonunda verilən istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. BAZAR ŞƏRAİTİNDƏ RENTABELLİYİN TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ƏSASLARI

1.1. Maliyyə hesabatının statusu və bazar münasibətləri şəraitində onun formalaşması konsepsiyasının harmonizasiya edilməsi

MHBS və MMUS-a keçidlə əlaqədar olaraq maliyyə hesabatının formalaşması metodologiyasında və onun təşkilinin konseptual, metodiki və praktiki əsaslarında köklü dəyişikliklər baş verir. Belə bir şəraitdə maliyyə hesabatının müxtəlif istifadəçilər blokunun informasiya tələbatının təmin edilməsinə, makro və mikro səviyyəli iqtisadi parametrlər sisteminin formalaşdırılmasına «mühasibat uçotunun harmonizasiya olunması konsepsiyası»nın tələbləri prizmasından yanaşılması obyektiv zərurətə çevrilir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, maliyyə (mühasibat) uçotu çərçivəsində formalaşan informasiya idarəetmədə strateji və taktiki qərarların qəbul edilməsi, məhsul istehsalı və satışı prosesində işgüzar tərəfdaşın düzgün seçilməsi, təsərrüfat subyektlərinin istehsal, maliyyə, kommersiya, investisiya, innovasiya, vergi və dividend siyasəti sahəsində fəaliyyət mexanizminin işlənilib hazırlanması və müxtəlif qrupların (mülkiyyətçilər, səhmdarlar, investorlar, kreditorlar, auditorlar, vergi orqanları, müəssisənin rəhbərliyi və işçi heyəti) maraqları ilə uzlaşdırılması zamanı istifadə olunur. Lakin, maliyyə hesabatı istifadəçilərinin informasiya tələbatının müxtəlifliyinə və çoxspektrliliyinə baxmayaraq ümumi maraqlar dairəsinin mövcud olması onun formalaşdırılması və təşkilinin harmonizasiya edilməsi probleminin həlli prosesində vahid fikrə gəlməyə əlverişli şərait yaradır.

Məlumdur ki, maliyyə hesabatı informasiyasının istifadəçiləri onların maraqları baxımından daxili və xarici olmaqla iki qrupa bölünür. Müəssisə əmlakının mülkiyyətçiləri, səhmdarlar, təsərrüfat subyektlərinin idarə heyəti və işçiləri daxili istifadəçilər blokunda birləşdirilir. Investorlar, kreditorlar, alıcılar və sifarişçilər, dövlət orqanları maliyyə hesabatı informasiyasının xarici istifadəçilər qrupuna daxil edilir. Məsələn bu prizmadan yanaşdıqda maliyyə hesabatının

formalaşdırılması və təşkilinin harmonizasiya edilməsi, onun məzmununun, formatının və tərtibi metodikasının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, müxtəlif istifadəçilər blokunun informasiya tələbatının öyrənilməsi, müəssisə əmlakının mülkiyyətçilərinin, səhmdarların, investorların, kreditorların, vergi orqanlarının, idarə heyətinin, işçilərin və sair qrupların maraqlarının nəzərdən keçirilməsi tamamilə məntiqli və qanunauyğun sayıla bilər. Çünki, müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə hesabatı istifadəçilərinin informasiya maraqlarının dəqiq formalaşdırılması, «Mənfəət və zərərlər» haqqında hesabatın keyfiyyət xarakteristikasının, tərkibinin, formatının və məzmununun təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersion fəaliyyətinin nəticələri ilə birbaşa və dolaylı marağı olan müxtəlif qrupların informasiya tələbatına uyğunlaşdırılması aktual bir problemə çevrilir. Məhz buna görə də, müəssisənin maliyyə hesabatlarının tərkibində mənfəət və zərərlər haqqında informasiyanın əlaqələndirilməsi prosedurası mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, «Mənfəət və zərərlər» haqqında hesabatın harmonizasiya edilməsi konsepsiyası aşağıdakı problemlərin həllini nəzərdə tutur: 1) idarəetmə, mühasibat və iqtisadi mənfəətin formalaşması konsepsiyasının araşdırılması; 2) kompleks iqtisadi təhlil və maliyyə nəzarəti məsələlərinin sistemli həlli üçün mənfəətin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi haqqında informasiyanın açıqlanması; 3) mənfəət, kapitalın artımı və pul vəsaitlərinin hərəkətinin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi; 4) müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektləri üçün uçot və hesabat modellərinin işlənilib hazırlanması; 5) biznesdə müxtəlif maliyyə situasiyalarının proqnozlaşdırılması məqsədilə maliyyə hesabatı məlumatlarının açıqlığının təmin olunması; 6) mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın keyfiyyət xarakteristikasının, formatının və məzmununun beynəlxalq praktikada istifadə olunan mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın tərtibi sistemində transformasiya edilməsi imkanlarının araşdırılması; Sadalanan problemlərdən görüldüyü kimi, həm iqtisadi ədəbiyyatlarda və həm də praktikada «maliyyə hesabatının harmonizasiya edilməsi» konsepsiyası beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla maliyyə hesabatının tərkibində mənfəət və zərərlər haqqında informasiya-

nın formalaşdırılması, açıqlanması və tanınması proseduralarının və üsullarının əlaqələndirilməsi prosesinin məcmusu şəklində traktovka olunur. Bu zaman uçot informasiyası istifadəçilərinin maraqları və maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları nəzərə alınmaqla sözügedən məsələ üzrə konstruktiv yanaşma metodunun işlənilib hazırlanması problemin həllində mühüm mərhələ hesab olunur. Məsələyə bu kontekstdən yanaşdıqda, müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə hesabatının məzmunu müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətinin, onun həyata keçirdiyi əməliyyatların gəlirliliyi haqqında informasiyanın strukturlaşdırılmış qaydada təqdim olunması kimi şərh edilə bilər. Məhz buna müvafiq olaraq, maliyyə hesabatının məqsədi onun məzmununa uyğun şəkildə formalaşdırılır. Məlumdur ki, maliyyə hesabatının məqsədi müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyəti, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin nəticələri (mənfəət, zərər) və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında informasiyanın müxtəlif istifadəçilər blokuna təqdim edilməsi prosedurası kimi müəyyən olunur. Yalnız bu zaman maliyyə hesabatı istifadəçilərinin müxtəlif qrupları uçot informasiyalarının sistemli və kompleks təhlili əsasında təsərrüfat subyektləri ilə iqtisadi əməkdaşlığın perspektivlərini qiymətləndirə, müəssisənin pul vəsaiti axınlarını və gələcək gəlirlərini proqnozlaşdırma bilər.

Göründüyü kimi, müasir bazar şəraitində müəssisənin maliyyə hesabatının hazırlanması və təqdim edilməsi zamanı müxtəlif istifadəçilər blokunun informasiya tələbatının təmin olunması və onların maraqlarının ödənilməsi əsas götürülür. Müəssisənin maliyyə hesabatının təqdim edilməsi prosesində iki başlıca ümumi məqsəd güdülür: 1) müəssisə ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi zamanı taktiki və strateji qərarların qəbul edilməsi; 2) investisiya qoyuluşu üzrə mümkün risklərin qiymətləndirilməsi; Xarici istifadəsilərdən fərqli olaraq bütün informasiyalardan sərbəst istifadə etmək imkanına malik olan maliyyə hesabatının daxili istifadəçilər bloku idarəetmə qərarlarının qəbul olunması prosesində idarəetmə və maliyyə uçotunun məlumatlarını sistemli şəkildə araşdırır və qiymətləndirir. Çünki, daxili istifadəçilər bloku idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə görə tam məsuliyyət daşdığından onların informasiya tələbatının maksimi-

mum ödənilməsi ön plana çıxır.

Məlumdur ki, maliyyə hesabatı informasiyasının xarici istifadəçilər bloku bir neçə qrupa bölünür: 1) birbaşa maliyyə marağı olan istifadəçilər bloku; 2) dolayı maliyyə marağı olan istifadəçilər qrupu; 3) maliyyə marağı olmayan istifadəçilər bloku; Birbaşa maliyyə marağı olan istifadəçilər qrupuna mövcud investorlar və potensial kreditorlar aid edilir. Bu qrup istifadəçilər maliyyə hesabatı informasiyası əsasında müəssisəyə vəsait yönəltmək imkanlarını araşdırır, kreditlərin və borcların verilməsi haqqında qərarların qəbul olunmasında yaxından iştirak edir. Aydındır ki, vəsait təsərrüfat subyektlərinə müəyyən şərtlər daxilində konkret məqsədlər üçün (mənbəyi saxlanılmaqla gəlir əldə etmək) verilir. Məhz buna görə də müəssisəyə vəsait verilməsi haqqında qərar qəbul olunarkən sözügedən istifadəçilər bloku təsərrüfat subyektlərinin maliyyə nəticələrini, maliyyə vəziyyətini və onu xarakterizə edən göstəricilər sistemini təhlil edir və qiymətləndirir. Təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son nəticələrində dolayı maliyyə maraqları olan istifadəçilər qrupu (vergi orqanları, sığorta şirkətləri, banklar, dövlət idarələri) birincilərin əksinə olaraq büdcəyə müxtəlif vergilərin ödənilməsinə sistemli nəzarətin həyata keçirilməsi, vergi və dividend siyasətinin qurulması, müştəri xidmətinin təşkili, əmlakın sığortası üzrə müqavilələrin (kontraktların) bağlanması və digər məsələlər haqqında zəruri informasiyanı təhlil edir. Bu istiqamət üzrə araşdırma apararkən əsas diqqət müəssisənin maliyyə sabitliyinin, ödəmə qabiliyyətinin, inkişaf strategiyasının və iqtisadi potensialının təhlilinə və qiymətləndirilməsinə yönəldilir. Statistika orqanları və auditor firmaları kimi maliyyə marağı olmayan istifadəçilər bloku isə həyata keçirilən əməliyyatların və sövdələşmələrin qanunauyğunluğunu araşdırır, əmtəə istehsalı və satışı, xidmət göstərilməsi və iş görülməsi ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotunun dəqiq və dürüst aparılmasının, mühasibat və maliyyə hesabatlarının tərtibinin düzgünlüyünü yoxlayır, regionlar, sahələr və bütövlükdə respublika iqtisadiyyatı çərçivəsində informasiyaların toplanılması və ümumiləşdirilməsi məqsədilə onların əldə edilməsi prosedurasını yerinə yetirir.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bazar şəraitində Azərbaycan Respublikasının

da da beynəlxalq praktikada olduğu kimi maliyyə hesabatı istifadəçilərinin iqtisadi maraqlarının və informasiya tələbatının təmin edilməsi məsələsi tədricən ön plana çəkilir və son nəticədə maliyyə hesabatının keyfiyyət xarakteristikasının, formatının, tərkibinin və məzmununun müxtəlif qrup istifadəçilərin maliyyə-iqtisadi maraqları ilə uzlaşdırılması probleminin həllinə obyektiv zərurət yaranır. Zənnimizcə, fərdi informasiya tələbatını obyektiv xarakterizə edən prioritet göstəricinin düzgün seçilməsi maliyyə hesabatının bütün qrup istifadəçilərinin informasiya maraqlarının təmin edilməsində orientir rolunu oynaya bilər. Məhz onun sistemli təhlili nəticəsində maliyyə hesabatının keyfiyyət xarakteristikasına olan tələblər kompleksi işlənib hazırlanır və həmin tələblər paketinin mühasibat uçotu məlumatları əsasında formalaşan informasiyaya uyğun olması müasir bazar münasibətləri şəraitində məqsədəuyğun sayılır. Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, beynəlxalq praktikada da mühasibat uçotunun təşkili və maliyyə hesabatının tərtib olunması qaydası müxtəlif istifadəçilər qrupunun maraqları nəzərə alınmaqla işlənib hazırlanır. Məsələn, Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları Üzrə Komitə müəssisəyə kapital yönəldən investorların və kreditorların informasiya maraqlarının ödənilməsini birinci dərəcəli vəzifə kimi qəbul edir. Hətta bir sıra xarici ölkə iqtisadçı-alimləri və praktikləri «əgər maliyyə hesabatı informasiyasının məzmunu və tərkibi investorların tələblərini ödəyirsə, onda o digər qrup istifadəçilərin də maraqlarına uyğun gəlir» [46, s.529] fikrini iddia edir. Məsələyə bu prizmadan yanaşan ölkə praktikləri də informasiyanın formalaşması və təqdim edilməsi zamanı, ilk növbədə, investorların maraqlarının ödənilməsi prinsipinə üstünlük verir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən bu prinsip «Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartları»nda öz əksini tapmışdır. Lakin, investorlarla yanaşı digər qrup istifadəçilərin də informasiya maraqlarının təmin olunmasının zəruriliyi maliyyə hesabatının statusuna yenidən baxmağı və onun harmonizasiya edilməsi probleminin konseptual, metodoloji, metodiki və praktiki əsaslarını işləyib hazırlamağı tələb edir. Məhz buna görə də müasir bazar münasibətləri şəraitində maliyyə hesabatının müxtəlif qrup istifadəçilərinin maraqlarının ödənilməsi, onların müəssisənin əmlak və ma-

liyyə vəziyyəti, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin gəlirliliyi haqqında informasiya ilə müntəzəm təmin olunması problemin həllində zəruri moment hesab olunur. Yuxarıda sadalanan sənədlərdə də sözügedən problem birmənalı şəkildə vurğulanır və maliyyə hesabatı istifadəçilərinin informasiya maraqlarının təmin edilməsi ön plana çəkilir. İstər xarici və istərsə də post-sovet məkanı ölkələrində sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin məqsədi və geniş istifadəçilər auditoriyasının maraqları nəzərə alınaraq maliyyə hesabatında verilən məlumatların aşağıdakı problemlərin həllini təmin etməsi məqsədəuyğun sayılır: 1) müəssisənin xüsusi kapitalının və ya onun sərəncamında olan xalis əmlakın dəyərinin dəqiq müəyyən olunması; 2) təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələri haqqında informasiyanın formalaşması; Bir faktı xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, yuxarıda sadalanan məsələlərlə yanaşı maliyyə hesabatı informasiyasından istifadənin effektivliyi və onların müxtəlif istifadəçilər bloku tərəfindən düzgün anlaşılması problemi bazar münasibətləri şəraitində ön plana çəkilir. Məhz buna görə də, müasir dövrdə beynəlxalq praktikada olduğu kimi ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərində də maliyyə hesabatının formalaşması zamanı meyar kimi qəbul edilən iqtisadi informasiyanın keyfiyyət xarakteristikası hazırlanır. Qeyd edək ki, maliyyə hesabatı informasiyasının aydın və başa düşüləcək dildə ifadə olunması onların müxtəlif istifadəçilər qrupu tərəfindən anlaşılması prosesində heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Məsələyə bu prizmadan yanaşan iqtisadçı-alimlər və praktiklər maliyyə hesabatı informasiyasının bütün istifadəçilər bloku tərəfindən düzgün başa düşülməsinə və şərh edilməsinə imkan verən vahid uçot dilinin formalaşması məsələsini aktual bir problem kimi xüsusi vurğulayır və onun həllinin müxtəlif variantlarını təklif edir [11, s.87]. Onların fikrincə, vahid uçot dilinin yaradılması bir neçə qaydadan və proseduradan ibarət olmaqla aşağıdakıları təmin edə bilər: 1) müəyyən vaxt intervalında və başqa müəssisələrlə müqayisədə müxtəlif situasiyaların və göstəricilərin müqayisə edilməsi imkanının təmin olunması; 2) idarəetmə prosesində istifadə olunan informasiyanın yararlılıq dərəcəsinin yüksəldilməsi; 3) maliyyə hesabatı

batı informasiyasının formalaşmasının neytrallıq prinsipinin tələblərinin təmin edilməsi;

Məlumdur ki, maliyyə hesabatı informasiyası maliyyə uçotu (xarici istifadəçilər üçün) və qismən də idarəetmə uçotu (daxili istifadəçilər üçün) məlumatları əsasında formalaşır. Bu zaman xarici və daxili istifadəçilər üçün təqdim olunan informasiyanın dili ciddi surətdə fərqlənir. Zənnimizcə, belə bir vəziyyət ilk növbədə daxili istifadəçilər blokunun peşəkar tərkibi ilə bağlı ola bilər. Daxili istifadəçilər qrupu, bir qayda olaraq maliyyə hesabatı informasiyasının interpretasiyasını və təhlilini peşəkar dildən və ümumqəbul olunmuş terminlərdən istifadə etməklə həyata keçirir. Kənar istifadəçilər bloku isə maliyyə hesabatı informasiyasını unifikasiya olunmamış termin və anlayışlardan istifadə etməklə öyrənir və qiymətləndirir. Məhz bu baxımdan, yəni müasir dövrdə mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatının geniş istifadəçilər blokunun informasiya tələbatının ödənilməsinə yönəldilməsi hər iki dilin uzlaşdırılmasını, əlaqələndirilməsini və interpretasiyasını obyektiv zərurətə çevirir. Zənnimizcə, maliyyə (mühasibat) hesabatının təkmilləşdirilməsi və onun müxtəlif qrup istifadəçilərin informasiya maraqlarına uyğunlaşdırılması problemi aşağıdakı qaydada həll oluna bilər: 1) nəşr olunan və auditor yoxlamasına mütləq cəlb edilən maliyyə (mühasibat) hesabatı ilə yanaşı müxtəlif qrup istifadəçilərin informasiya tələbatını və maraqlarını ödəmək məqsədilə maliyyə və idarəetmə uçotu çərçivəsində formalaşan əlavə (xüsusi) məlumatlara istiqamətləndirilmiş və nisbətən harmonizasiya olunmuş hesabatın tərtib edilməsi; 2) vahid maliyyə hesabatı çərçivəsində daxili və xarici istifadəçilərin informasiya tələbatının ödənilməsi üçün istifadə olunan məlumatlar sisteminin inkişaf etdirilməsi; Bu zaman balans maddələrinin açıqlanması və onun vahid maliyyə hesabatı sferasına daxil edilməsi nəzəri və praktiki ədəbiyyatlarda məqsədə uyğun hesab olunur. Zənnimizcə, Azərbaycan Respublikası üçün ikinci yanaşma metodu daha məqbul və konstruktiv sayıla bilər. Çünki, belə bir vəziyyət vahid maliyyə hesabatının formalaşması proseduralarını, ənənələrini və sistemliliyini pozmur, bu da öz növbəsində onu tərtib edənlər və müxtəlif qrup istifadəçilər üçün heç də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Məlumdur ki, maliyyə hesabatının tərtibi və təqdim olunması konsepsiyasının rəsmən elan edilməsi və onun mühasibat uçotunun aparılması prinsiplərinə müvafiqliyi müasir bazar münasibətləri şəraitində maliyyə hesabatının formalaşmasının mühüm problemlərindən biri sayılır. Müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyəti, onun istehsal və kommersiya fəaliyyətinin gəlirliliyi haqqında informasiyanı özündə əks etdirməsi ilə xarakterizə olunan maliyyə hesabatının məqsədi, formalaşması və tərtibi proseduraları ümumi hüquqi normalar əsasında tənzimlənir. Bu isə, öz növbəsində, sistemli mühasibat uçotunun təşkilinin, aparılmasının və maliyyə hesabatının tərtib olunmasının ümumi qaydalarını müəyyən edir. Aydın ki, hüquqi normalar iqtisadi hadisə və proseslərin bütün cəhətlərini və spektrini əhatə etmir. Məhz buna görə də, ümumi hüquqi normalar nəzəri və praktiki ədəbiyyatlarda təsərrüfat faktlarının uçot və hesabatda əks etdirilməsinin ümumi qaydalarının məcmusu kimi xarakterizə olunur.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, bazar şəraitində mühasibat uçotunun təşkili, aparılması və maliyyə hesabatının tərtib edilməsi qaydası dəyişikliyə məruz qalır və tədricən inkişaf edir. Məsələn, Almaniyada mühasibat uçotunun təşkili, aparılması və illik maliyyə hesabatının tərtib edilməsi qaydası Ticarət Kodxində əks etdirilir və «baş normalar» adlandırılır. Qeyd edək ki, baş normalar hüquqi formasından və mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektləri üçün mütləq hesab olunur. İstər beynəlxalq praktikada və istərsə də post-sovet məkanı ölkələrində ümumi qaydalara əsasən mühasibat uçotunun prinsipləri işlənib hazırlanır və təsdiq edilir. Nəzəri və praktiki ədəbiyyatlardan məlumdur ki, mühasibat uçotunun prinsipləri təsərrüfat əməliyyatlarının əks etdirilməsi, maliyyə hesabatının tərtib olunması və təqdim edilməsi prinsiplərini özündə birləşdirir. Deyilənlərdən görüldüyü kimi, mühasibat uçotunun prinsipləri maliyyə hesabatının formalaşması, tərtibi və təqdim edilməsi məqsədinin reallaşmasında mühüm rol oynayır. A.P.Rudanovski praktiki münasibətlərin xarakterindən asılı olmayan mühasibat uçotunun prinsiplərini bütün təsərrüfat subyektləri üçün mütləq hesab edir [41, s.47]. Onun fikrincə, mühasibat uçotunun predmetinin dəyişməsi və yeni uçot obyektlərinin yaranması uçotun prinsip-

lərində dəyişikliklərin olması anlamına gəlmir. Çünki, bütün hallarda mühasibat uçotu yaranmış problemləri özünəməxsus metodlar və prinsiplər əsasında həll edir. Zənnimizcə, sözügedən istiqamətdə dəyişikliklər mühasibat uçotunun təşkili, onun üsulları və aparılması texnikasında baş verə bilər. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, tanınmış fransız alimləri P.Leotey və A.Hilbonun əsərlərində də [41, s.116] mühasibat uçotunun prinsipləri sadalanır və onların əsaslandırılması üzrə ilkin cəhdlər edilir. Onların təbirincə desək, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin müəyyən edilməsi mühasibat uçotunun başlıca məqsədi hesab olunur. Lakin, P.Leotey və A.Hilbo sözügedən prosesin praktiki ənənələrə deyil, qanunlara və prinsiplərə əsaslanmalı olduğunu xüsusi vurğulayır. Doğrudan da, mühasibat uçotunun predmeti, metodu, təşkili proseduraları və ardıcılığı elmi cəhətdən əsaslandırılmış və praktiki aprobeşiyadan keçirilmiş prinsiplərə söykəndikdə idarəetmənin ən mühüm funksiyalarından biri sayılan mühasibat uçotu xüsusi elm və tədris fənni kimi formalaşır. Bundan başqa, P.Leotey və A.Hilbo tərəfindən «Ümumi rəhbərliyə başlanğıc» əsərində ikili yazılışın mahiyyəti izah olunur və təsərrüfat inventarlarının ilkin qiymətləndirilməsi prinsipləri əsaslandırılır. Nəzəriyyə və praktikadan məlumdur ki, ikili yazılış prinsipi bütün hesabların debet və kredit dövriyyələri arasında eyni kəmiyyətin, yəni balansın saxlanılmasını nəzərdə tutur. Onların fikrincə, həmin prinsip müvəffəqiyyətlə tətbiq edildikdə təsərrüfat əməliyyatlarının həyata keçirilməsi prosesində bütövlükdə xüsusi və borc kapitalının məbləğində baş vermiş dəyişikliklər haqqında obyektiv informasiya əldə etmək mümkün olur.

İqtisadi ədəbiyyatların tənqidi təhlili mühasibat uçotunun prinsiplərinin A.P.Rudanovskinin əsərlərində daha dolğun əks etdirilməsi haqqında ümumi fikrə gəlməyə imkan verir. O, mühasibat uçotunun predmetini təsərrüfat proseslərinin nəticələrinin hesablanması və onların baş vermə səbəblərini tənzimləyən qanunların müəyyən edilməsi kimi formalaşdırır. A.P.Rudanovskinin fikrincə, bütün uçot obyektləri idarəetmə prosesində istifadə olunan zəruri informasiyaların bütün spektrini əhatə edən mühasibat balansında öz əksini tapır. Aydın ki, həmin informasiya mühasibat uçotunun müəyyən prinsiplərinin gözlənilməsi və

müvəffəqiyyətlə tətbiqi nəticəsində əldə oluna bilər.

Məlumdur ki, müasir bazar münasibətləri şəraitində müxtəlif mülkiyyət formalarına mənsub təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotunun sistemli təşkili müxtəlif istifadəçilər blokunun informasiya tələbatını təmin edən maliyyə hesabatının düzgün tərtib edilməsi məqsədilə həyata keçirilir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, müasir dövrdə maliyyə hesabatının məqsədi həm xarici şirkətlərin və həm də müxtəlif istifadəçilərin maraqları və informasiya tələblərinin təsiri altında formalaşır. Mühasibat uçotunun mövcud prinsipləri isə maliyyə hesabatının məqsədindən asılı olaraq müəyyən edilir. Bundan başqa, mühasibat uçotunun prinsiplərinə ümumi hüquqi normalar da bilavasitə təsir göstərir. Məsələn, Almaniyada mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasının ümumi qaydaları və ya normaları Ticarət Kodeksi ilə tənzimlənir və onların tələblərinin gözlənilməsi maliyyə hesabatının qarşısında duran əsas məqsədin təmin olunmasına bilavasitə şərait yaradır: 1) maliyyə hesabatının mühasibat uçotunun prinsiplərinə müvafiq formalaşdırılması; 2) maliyyə hesabatının aydınlıq və şəffaflıq kimi meyarlarının tələblərinin təmin olunması; 3) maliyyə hesabatının müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini, onun istehsal və kommersiya fəaliyyətinin gəlirliliyinin faktiki mənzərəsini əks etdirməsi; 4) maliyyə hesabatı müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyəti haqqında obyektiv fikir formalaşdırmağa imkan vermədikdə, şərhədicilərin arayışlarda əlavə məlumatların əks etdirilməsi; Göründüyü kimi, müasir dövrdə maliyyə hesabatı bütün hallarda təsərrüfat subyektlərinin əmlak və maliyyə vəziyyəti, onun istehsal və kommersiya fəaliyyətinin gəlirliliyi haqqında müxtəlif istifadəçilər blokunda obyektiv fikir formalaşdırmaq məqsədilə tərtib olunur. Məsələn, təsərrüfat subyektlərinin rəhbərliyi (idarə heyəti) müəssisə əmlakının mülkiyyətçilərinin sərəncamında olan vəsaitlərdən istifadənin effektivliyini qiymətləndirmək üçün maliyyə hesabatına ehtiyac duyur. Müasir dövrdə sahibkarlıq funksiyalarının kreditləşdirmə və menecment funksiyalarına bölünməsi, sərəncamverici hüququn mülkiyyət hüququndan ayrılması ilə əlaqədar olaraq müəssisə əmlakının mülkiyyətçilərinin təsərrüfat subyektlərinin öhdəliklərinin örtülməsi, təsisçilər arasında bölüşdürüləcək mənfəətin məbləğinin dəqiq müəyyən edil-

məsi və bütövlükdə əldə olunmuş maliyyə nəticələri haqqında informasiyaya olan tələbatını daha da artırır. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatının qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur: 1) daxili və xarici istifadəçilər üçün təşkilatın istehsal və kommersiya fəaliyyətinin nəticələri, onun əmlak və maliyyə vəziyyəti haqqında tam və obyektiv informasiyanın formalaşdırılması; 2) təsərrüfat əməliyyatlarının həyata keçirilməsi prosesində təsdiq olunmuş limitlərə, normalara və normativlərə uyğun vəsaitlərin sərf edilməsinin məqsədəuyğunluğu üzərində Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinin gözlənilməsinə sistemli nəzarətin həyata keçirilməsi məqsədilə maliyyə hesabatı istifadəçilərinin müxtəlif blokunun zəruri informasiya ilə təmin olunması; 3) təsərrüfat subyektlərinin maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi və ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər kompleksinin işlənilib hazırlanması və müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin mənfi nəticələrinin aradan qaldırılmasının təmin olunması; Deyilənlərdən aydın olur ki, müasir dövrdə mühasibat uçotu təsərrüfat subyektlərinin əmlakının qorunub saxlanılmasının təmin olunması, maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi, müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyəti haqqında tam və obyektiv informasiyanın verilməsi kimi mühüm vəzifələrlə yanaşı, təşkilatın səmərəli idarə olunması və vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş müəyyən normaların gözlənilməsi üzərində sistemli nəzarətin həyata keçirilməsi funksiyasını da icra edir. Çünki, ölkə təcrübəsində maliyyə hesabatının əsas istifadəçiləri statistika və vergi orqanları hesab olunur.

Məlumdur ki, müəssisə əmlakının qorunub saxlanılmasının təmin olunması mühasibat uçotunun birinci tarixi vəzifəsi hesab olunur. Bir qayda olaraq müəssisə əmlakının qorunub saxlanılmasında mülkiyyətçilərlə yanaşı, kənar istifadəçilər də maraqlı olur. Mühasibat uçotunun birinci tarixi vəzifəsinin tələbləri təmin edilmədikdə müəssisə əmlakının təşkilatın rəhbərliyi və işçiləri tərəfindən öz şəxsi məqsədləri üçün istifadə olunma ehtimalı daha da artır. Bu isə, öz növbəsində, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinə mənfi təsir göstərir.

Mühasibat uçotunun informasiya təminatı vəzifəsi iki istiqamətdə reallaşır: 1) maliyyə hesabatının daxili və xarici istifadəçilər blokunun informasiya ilə təmin olunması; 2) səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə imkan verən informasiya bazasının formalaşması; İkinci halda təsərrüfat subyektlərinin marketing, strateji planlaşdırma və menecment sisteminin informasiya bazası idarəetmə uçotunun məlumatları əsasında formalaşır. Bazar şəraitində müəssisənin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin dəqiq müəyyən olunması mühasibat uçotunun birinci dərəcəli vəzifəsinə çevrilir. Bu zaman ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin maliyyə nəticələrinin formalaşması proseduralarının düzgün müəyyən olunması və ona yanaşma metodlarının işlənilib hazırlanması sözügedən problemin həllində mühüm mərhələ hesab olunur. Onun elementlərinin tanınması, qiymətləndirilməsi və uçotda əks etdirilməsi proseduralarının işlənilib hazırlanması, maliyyə nəticələri haqqında informasiyanın açıqlanması, formalaşdırılması və marağı olan müxtəlif istifadəçilər qrupuna təqdim olunması qaydalarının müəyyən edilməsi müasir dövrdə heç də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi də təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinə özündə çoxsaylı informasiya aspektlərini cəmləşdirən mütləq həcm kimi baxmır. Vergi Məcəlləsinə görə müəssisənin maliyyə nəticələrinin dəqiq hesablanması və bu prosesə xüsusi diqqət yetirilməsi yalnız vergitutma məqsədilə həyata keçirilir. Məhz buna görə də müasir dövrdə mühasibat uçotunun və ölkə vergi sisteminin qarşılıqlı fəaliyyət sxeminin işlənilib hazırlanması obyektiv zərurətə çevrilir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, yüksək inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə mühasibat uçotu resursların bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi ilə əlaqədar daha bir mühüm vəzifəni yerinə yetirir. Belə bir vəzifənin yerinə yetirilməsində «Mənfəət və zərərlər haqqında» hesabatda öz əksini tapan mənfəət və gəlirlilik (rentabellik) göstəriciləri birinci dərəcəli rol oynayır. Doğrudan da, inkişaf etmiş sərbəst bazar iqtisadiyyatı şəraitində kapital sahibləri və mülkiyyətçilər müəssisənin maliyyə hesabatının öyrənilməsi əsasında daha gəlirli hesab edilən fəaliyyət sahələrinə əlavə maliyyə resurslarının yönəldilməsi imkanları haqqında

qərar qəbul edir.

Zənnimizcə, mühasibat uçotunun yerinə yetirdiyi vəzifələrdən hər hansı birinə üstünlük verilməsi konkret iqtisadi şəraitdən asılı ola bilər. Əgər inzibati-komanda iqtisadiyyatı dövründə müəssisə əmlakının qorunub saxlanması və istehsal resurslarından istifadə üzərində sistemli nəzarətin təmin edilməsi mühasibat uçotunun mühüm vəzifəçi hesab olunurdusa, bazar münasibətləri şəraitində sözügedən funksiya arxa plana keçir. Doğrudan da, maksimum mənfəət əldə etmək və gəlir mənbələrini qoruyub saxlamaq müasir dövrdə sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca məqsədinə çevrildiyindən, onun reallaşmasında nəzarət funksiyasını yerinə yetirən mühasibat uçotunun vəzifələr kompleksində bir sıra dəyişikliklər baş verir. Məsələn bu prizmadan yanaşdıqda mühasibat uçotunun «fəaliyyətin səmərəliliyinin təmin edilməsi» funksiyasına xüsusi önəm verilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədinə nail olunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu zaman təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son nəticələrini, müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətinin çoxsaylı aspektlərini xarakterizə edən mənfəət göstəricisi ön plana çıxır. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, sözügedən problemlə məşğul olan bir sıra iqtisadçı-alimlər mühasibat uçotunun vəzifələrini sadaladıqdan sonra, maliyyə hesabatının formalaşdırılması və təqdim edilməsi baxımından onun prinsiplərinin sistemli şəkildə müəyyən olunmasını təklif edir və bu fikri elmi arqumentlərlə əsaslandırır. Onların fikrincə, «təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyəti həyata keçirilən iqtisadi şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar hüquqi normalar da dəyişir. İqtisadi şəraitin, hüquqi normaların və maliyyə hesabatı istifadəçilərinin informasiya tələbatının dəyişməsi nəticəsində mühasibat uçotunun vəzifələri və onun məqsədinin prioritetləri dəyişikliyə məruz qalır. Buna əsasən mühasibat uçotunun prinsiplərində köklü dəyişikliklər baş verir» [35, s.103]. Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, 1992-ci ilə qədər post-sovet məkanı ölkələrində yüklənmiş, lakin dəyəri ödənilməmiş məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmnin satışın ümumi məbləğinə daxil edilməsi ciddi pozuntu və cinayət hadisəsi hesab olunurdusa, indi gəlir kimi yalnız dəyəri ödənilmiş məhsul (iş və xidmətlər) deyil, eləcə də satıcıdan alıcıya keçən mülkiyyət hü-

ququ da aid edilir. Beləliklə, P.Leotey, A.Hilbo, İ.F.Şerr, A.P.Rudanovski və A.M.Qalaqan kimi məşhur alimlərin fundamental əsərlərini, uzun illər toplanmış ölkə təcrübəsini və beynəlxalq praktikanı nəzərə alaraq mühasibat uçotunun prinsiplərini aşağıdakı qaydada təsnifləşdirmək və onları iki blokda birləşdirmək olar: 1) təsərrüfat əməliyyatlarının əks etdirilməsi prinsipləri; 2) maliyyə hesabatının hazırlanması və təqdim edilməsi prinsipləri; Mühasibat uçotu haqqında qanunvericiliyə və mövcud normativ sənədlərə görə «təsərrüfat əməliyyatlarının əks etdirilməsi prinsipləri» blokunda aşağıdakılar birləşdirilir: 1) sənədləşdirmə prinsipi; 2) dəyər ifadəsində ölçülmə prinsipi; 3) uçotun fasiləsizliyi prinsipi; 4) ikili yazılış prinsipi; 5) fəaliyyətdə olan müəssisə prinsipi; 6) fəaliyyətin davam etdirilməsi prinsipi; Məlumdur ki, müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyəti, onun istehsal və kommersiya fəaliyyətinin gəlirliliyi haqqında düzgün və obyektiv informasiyanın formalaşdırılması mühasibat uçotunun əsas məqsədi olduğundan, sənədləşdirmə prinsipi müasir dövrdə mühasibat uçotunun əsas prinsiplərindən birinə çevrilir və bu fakt «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda xüsusi vurğulanır. Mühasibat uçotunun səmərəli təşkili, maliyyə və mühasibat hesabatının tərtib edilməsinin mütləqliyi müəssisədə baş verən bütün təsərrüfat əməliyyatlarının üçüncü şəxs üçün əyani, tam və anlaşılan qaydada əks etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman baş vermiş bütün təsərrüfat əməliyyatları sistemativ olaraq fasiləsiz surətdə sənədləşdirilir və mühasibat registrlərində əks etdirilir. Aydındır ki, belə bir vəziyyət maliyyə hesabatı informasiyasının tamlığını və düzgünlüyünü təmin edir, eləcə də mühasibat uçotunun nəzarət funksiyasının tələblərinin həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yaradır. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, təsərrüfat əməliyyatları mühasibat uçotunda yalnız pul ifadəsində qeydə alınır və bu da onun statistik uçotdan başlıca fərqi sayılır. Mühasibat və statistik uçot arasında oxşar və fərqli cəhətlərin olması faktını A.P.Rudanovski də xüsusi vurğulayır. Müxtəlif növ təsərrüfat əməliyyatlarının pul ifadəsində qiymətləndirilməsi həmin maliyyə məlumatlarını müqayisə etməyə bilavasitə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə əmlakının, öhdəliklərinin və bütün təsərrüfat əməliyyatlarının uçotu mühasibat uçotu standartlarına və başqa

normativ sənədlərə uyğun mühasibat uçotu hesablarında qarşılıqlı əlaqədə, ikili yazılış üsulu ilə heç bir istisnaya yol vermədən aparılır. Mühasibat uçotunun fasiləsizliyi prinsipinin tələblərinə görə müəssisə yarandığı gündən ləğv edildiyi cünə-dək bütün fəaliyyəti dövründə mühasibat uçotunun permanent (fasiləsiz) həyata keçirilməsini təmin edir (ləğvetmə zamanı mühasibat uçotunun xüsusi qaydası tətbiq olunur). Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda mühasibat uçotunun permanentliyi prinsipi ilə ikili yazılış prinsipi arasında üzvi əlaqə olduğu bilavasitə ay-dın görünür.

Nəzəriyyə və praktikadan məlumdur ki, müəssisənin aktivləri, kapitalı, öhdəlikləri və digər sərvətləri ilkin və bərpa dəyəri ilə qiymətləndirilərək bazar qiymətlərinə uyğunlaşdırılır. Fəaliyyətdə olan müəssisə prinsipi mühasibat uçotunda müvafiq növ qiymətləndirmələri həyata keçirməyə və təsərrüfat subyektlərinin əmlak və maliyyə vəziyyəti, onların istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələri haqqında obyektiv və real informasiya əldə etməyə imkan verir. Başqa sözlə desək, maliyyə hesabatının formalaşdırılması zamanı mühasib ilk növbədə təsərrüfat subyektinin fasiləsiz fəaliyyət prinsipinə əsaslanır. Zənnimizcə, belə bir vəziyyət həm müəssisənin öz öhdəliklərini örtməsi və həm də istehsal olunmuş məhsulun həcmnin, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin dəyərinin dinamikasının qiymətləndirilməsi meyarlarının seçilməsi və tətbiq edilməsi baxımından vacib sayıla bilər. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, sözügedən problemin sistemli həlli müəssisənin xüsusi kapitalının qorunub saxlanması, öhdəliklərin ödənilməsi ardıcılığının düzgün müəyyənləşdirilməsi, mühasibat uçotunun təşkilinin üsul və qaydalarının seçilməsi, təsərrüfat subyektlərinin vergi, kredit, dividend və amortizasiya siyasətinin işlənilib hazırlanması prosesində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bir faktı qeyd edək ki, fəaliyyətdə olan müəssisə prinsipi əsasında qurulan mühasibat uçotu nəinki yerinə yetirilmiş öhdəliklər, hətta gələcəkdə ödənilməsi nəzərdə tutulan məbləğlər haqqında obyektiv informasiya əldə etməyə imkan verir.

Praktikada, bir qayda olaraq maliyyə hesabatı informasiyasının formalaşdırılması, onun tərtibi və marağı olan müxtəlif istifadəçilər blokuna təqdim edilmə-

si prinsipləri mühasibat uçotunun müvafiq funksiyaları əsasında işlənib hazırlanır. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, belə bir vəziyyət beynəlxalq praktikanın tələbləri ilə eyniyyət təşkil edir. Məsələn, Almaniyada müxtəlif maddələrin hesabatı daxil edilməsi və onların dəyər ifadəsində qiymətləndirilməsini tənzimləyən qaydalar maliyyə hesabatının formalaşması prinsiplərinə aid edilir və bu hal Ticarət Kodeksində xüsusi vurğulanır. Zənnimizcə, sözügedən ölkədə bu və ya digər maddənin hesabatı daxil edilməsi prosesini tənzimləyən qayda maliyyə və idarəetmə uçotu məlumatlarının bazasında formalaşan informasiyanın tamlıq prinsipinə əsaslanır. Həmin prinsipə müvafiq olaraq əvəzsiz alınan qeyri-maddi aktivlərin hesabatı daxil edilməsi məqsəduyğun sayılmır. Çünki, müasir dövrdə müəssisənin sabit əmlak və maliyyə vəziyyətini təmin etmək məqsədilə gəlirin bir hissəsinin təsisçilər arasında bölüşdürülməsindən imtina etməklə ehtiyatlar və fondlar yaratmaq zərurəti meydana çıxır. Fikrimizcə, mühasibat uçotunun yuxarıda nəzərdən keçirilən prinsipinin tələbləri istər statistik və istərsə də dinamik interpretasiyada hesabat dövrünün maliyyə nəticələrinin hesablanması və qiymətləndirilməsi üçün zəmin rolunu oynaya bilər. Bu zaman əsas diqqət cari və gələcək dövrlərin gəlirləri və xərclərinin düzgün formalaşmasına və uçotda əks etdirilməsinə yönəldilir. Doğrudan da, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinə bilavasitə təsir göstərən cari və gələcək dövrlərin gəlirləri və xərclərinin məbləğinin düzgün müəyyən edilməsi mənfəət və rentabelliğin hesablanması və qiymətləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, xarici ölkələrin təmsalında Almaniya təcrübəsinə təkrar nəzər salsaq, maliyyə hesabatına daxil edilən ayrı-ayrı maddələrin dəyər ifadəsində qiymətləndirilməsi qaydasının aşağıdakı prinsipləri əhatə etdiyini bir daha aydın görmək olar: 1) müqayisəlilik prinsipi; 2) gəlirlərin və xərclərin uyğunluğu prinsipi; 3) minimal qiymətləndirmə prinsipi; 4) ehtiyatlılıq prinsipi; 5) satış prinsipi; 6) imparitetlik prinsipi; 7) real qiymətləndirmə prinsipi; 8) müvəqqəti məhdudiyət prinsipi; 9) istifadə olunan metodların daimiliyi prinsipi; Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi zamanı uçot dövrü prinsipi də

mühüm əhəmiyyət daşıyır. Maliyyə hesabatı informasiyasının müxtəlif istifadəçilər blokunun müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyəti, onun əmlak və maliyyə vəziyyəti, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə nəticələri haqqında dövrü olaraq məlumat əldə etməsi sözügedən bu prinsipin əsasını təşkil edir. Döğrudan da, mühasibat uçotu müəyyən dövr ərzində formalaşan informasiyanı qeydə alır və uçot sənədlərində əks etdirir. Uçot dövrü dedikdə, bir qayda olaraq maliyyə ili başa düşülür və Azərbaycan Respublikasında sonuncu, təqvim ilinə uyğun gəlir. Digər ölkələrdə isə (ABŞ) 1 oktyabrdan 30 sentyabra qədər olan dövr təsərrüfat ili (maliyyə ili) kimi qəbul olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, qüvvədə olan mövcud normativ sənədlərə müvafiq olaraq müasir bazar münasibətləri şəraitində ölkə mühasibat uçotu qarşısında aşağıdakı tələblər qoyulur: 1) əməliyyatların uçotu pul ifadəsində (manatla) həyata keçirilir; 2) təsərrüfat subyektlərinin əmlakı digər hüquqi şəxslərin əmlakından ayrıca uçotda əks etdirilir; 3) mühasibat uçotu müəssisə yarandığı vaxtdan ləğv olunduğu vaxta qədər fasiləsiz aparılır; 4) mühasibat uçotu təsərrüfat subyektlərinin vahid hesablar planına daxil olan sintetik hesablar üzrə ikili yazılış metodu ilə təşkil olunur; 5) məhsul (iş və xidmətlər) istehsalına sərf olunan xərclər və kapital qoyuluşuna məsrəflər ayrı-ayrılıqda uçota alınır; Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, ölkə mühasibat uçotu qarşısında qoyulan tələblər aşağıdakı ehtimallara əsaslanır: 1) əməliyyatların uçotu və onların qiymətləndirilməsinin əvvəllər istifadə edilmiş üsullarının tətbiqi ardıcılığı; 2) müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyəti ilə bağlı təsərrüfat faktlarının müvəqqəti müəyyənliyi; 3) bütün təsərrüfat əməliyyatlarının və faktlarının mühasibat uçotunda tam əks etdirilməsi; 4) təsərrüfat faktlarının uçotda vaxtında və fasiləsiz əks etdirilməsi; 5) gəlirlərə və aktivlərə nisbətən daha çox xərclərin və öhdəliklərin tanınması (uçotda ehtiyatlılıq və konservatizm prinsipi); 6) təsərrüfat faktlarının yalnız onların hüquqi formalarına görə deyil, həm də iqtisadi məzmununa görə mühasibat uçotunda əks etdirilməsi; 7) sintetik hesablar üzrə dövriyyə və qalıqların analitik uçot məlumatlarına bərabər olması; 8) fəaliyyət şəraitindən və müəssisənin ölçülərindən asılı olmayaraq mühasibat uçotunun səmərəli təşkil edilməsi; «Müha-

sibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun və qüvvədə olan digər normativ sənədlərin nəzəri və praktiki aspektdən təhlili mühasibat uçotunun beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş əksər prinsiplərinin ölkə mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı sistemində də öz əksini tapdığı fikrinə gəlməyə imkan verir. Lakin, buna baxmayaraq mühasibat uçotunun qanunla tənzimlənən ümumqəbul edilmiş prinsipləri ölkə təcrübəsində heç də həmişə ardıcıl tətbiq edilmir. Zənnimizcə, belə bir vəziyyət uçot prinsiplərinin dəqiq ierarx strukturunun yoxluğu ilə bağlı ola bilər. Məhz buna görə də, həqiqi informasiyanın formalaşdırılmasını və müxtəlif istifadəçilər blokuna təqdim olunmasını təmin edən ümumi uçot və maliyyə hesabatı prinsiplərinin müəyyən olunması müasir bazar münasibətləri şəraitində obyektiv zərurətə çevrilir. Aydındır ki, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı prinsiplərinin düzgün müəyyən edilməsi müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyəti, onun istehsal və kommersiya fəaliyyətinin gəlirliliyi, son maliyyə nəticələri haqqında tam və obyektiv informasiyanın formalaşmasına əlverişli şərait yaradır. Doğrudan da, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı prinsiplərinin dəqiq ierarx strukturunu və onlardan istifadə mexanizmi haqqında metodiki tövsiyələr olmadan onların praktiki tətbiqi prosedurası anlaşılmaq olmur. Bundan başqa, mühasibat uçotunun ümumqəbul edilmiş bəzi prinsiplərinin ölkə praktikasında ardıcıl tətbiqi iqtisadi şəraitlə bağlı bir qədər çətinləşir. Məsələn, milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi nəticəsində faktiki mayadəyərinin səviyyəsində təhriflər baş verir və buna görə də uçot prinsipindən məcburi imtina edilməsi zərurəti meydana çıxır. Bu zaman əsas vəsait obyektlərinin bərpa və ya bazar qiyməti ilə yenidən qiymətləndirilməsi problemi heç də kökündən həll etmir. Zənnimizcə, belə bir vəziyyət maliyyə hesabatı konsepsiyasının təsdiqində və onun praktikada tətbiqi prosesində xeyli çətinliklər yaradır.

Məlumdur ki, təsərrüfat subyektlərinin balansında yalnız onun mülkiyyətində olan əmlak əks etdirilir. Lakin, balansarxası hesabların ixtisara salındığı hallarda balansda yalnız müəssisənin öz əmlakı deyil, eləcə də gəlir əldə etmək üçün istifadə etdiyi digər əmlak da uçota alınır. Beynəlxalq praktikada uçotun təşkili-nin müstəqillik prinsipi bu prizmadan şərh edilir. Yuxarıda deyilənlər ölkə uçot

təcrübəsində bu prinsipin tam tətbiq edilmədiyini bir daha sübut edir.

Qüvvədə olan normativ sənədlərin və mövcud praktikanın tənqidi təhlili ölkə uçot təcrübəsində beynəlxalq standartlardan istifadə sahəsində xeyli problemlərin olduğunu açıq şəkildə göstərir. Məlumdur ki, MHBS və MMUS-un tətbiqi şəraitində mühasibat uçotunun ümumqəbul edilmiş bu və ya digər prinsipindən imtina edilə və ya sonunculardan tam istifadə olunmaya bilər. İstər beynəlxalq və istərsə də ölkə təcrübəsində mühasibat uçotunun ümumqəbul edilmiş prinsiplərindən müvəqqəti kənarlaşma müəyyən hesabat dövründə formalaşan maliyyə hesabatı konsepsiyasında rəsmən göstərilir. Zənnimizcə, belə bir vəziyyət maliyyə hesabatı informasiyasının düzgün şərhinə və interpretasiyasına kömək edə bilər.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, «Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartları» əksər mütəxəssislər tərəfindən Azərbaycan Respublikasında mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi çərçivəsində mühüm addım hesab olunur. MMUS ölkənin iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi müəyyən edir: 1) müxtəlif qrup istifadəçiləri lazımi informasiyalarla təmin edən mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı standartları sisteminin formalaşdırılması; 2) ölkə mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi üzrə islahatların beynəlxalq uçot standartlarının harmonizasiya edilməsi prinsipinə müvafiq həyata keçirilməsi; 3) mühasibat uçotunun təkmilləşdirilmiş modelinin başa düşülməsi və tətbiqi prosesində təşkilatlara metodiki köməklik göstərilməsi; Lakin, MMUS-da müəyyən ardıcılıqla sadalanan əksər qaydaların və sənədlərin işlənilib hazırlanması, təsdiq edilməsi və praktiki tətbiqi prosesinə maneçilik törədən bəzi problemlər meydana çıxma bilər. Məsələn, hər hansı bir ölkədə iqtisadi situasiyanın qeyri-qənaətbəxş olmasını buna misal kimi göstərmək olar. Doğrudan da, əksər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da beynəlxalq normalara və tələblərə uyğun hazırlanmış mühasibat uçotu standartlarının tətbiqi yalnız normal iqtisadi inkişaf şəraitində mümkün ola bilər. Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, beynəlxalq təcrübədə uçot və hesabatın əsas prinsiplərinin tələblərinin həyata keçirilməsi və mühasibat uçotu standartlarının tətbiqi təsərrüfat subyektlə-

rinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələri, onların real əmlak və maliyyə vəziyyəti haqqında informasiyanın formalaşdırılması və müxtəlif istifadəçilər blokuna təqdim edilməsinin praktiki zəruriliyi ilə xarakterizə olunur. Azərbaycan Respublikasında maliyyə hesabatı informasiyasının əsas istifadəçiləri vergi və yığımlar hesabına dövlət büdcəsinin tamamlanmasında maraqlı olan dövlət orqanları hesab edilir. Onları müəssisənin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin son nəticələri, təsərrüfat subyektlərinin real əmlak və maliyyə vəziyyəti haqqında informasiyanı özündə əks etdirən maliyyə hesabatı deyil, daha çox həmin göstəricilərin vergitutma məqsədi ilə interpretasiyası maraqlandırır. Bu zaman müəssisə rəhbəri və idarə aparatı üçün bir qayda olaraq həyata keçirilən təsərrüfat əməliyyatlarının vergi ilə bağlı nəticələri xüsusi önəm daşıyır. Zənnimizcə, belə bir vəziyyət hər şeydən əvvəl möhkəm vergi qanunvericiliyinin mövcudluğu və yol verilmiş maliyyə pozuntularına görə külli miqdarda ödənilən cərimələrin məbləği ilə izah oluna bilər. Məhz buna görə də, maliyyə hesabatının əksər qrup istifadəçilərinin informasiya tələbatı vergitutma sahəsində məlumatlara istiqamətləndiyindən, uçot ədəbiyyatlarında ayrı-ayrı qayda və standartların tətbiqi təcrübəsi iqtisadi mövqedən deyil, vergi aspektindən şərh olunur.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, maliyyə hesabatının məzmununun, formatının, strukturunun və digər keyfiyyət xarakteristikalarının təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə mühasibat uçotu standartlarının daim yeniləşdirilməsi sözügedən problemin həllində zaman baxımından müəyyən çətinliklər yaradır. Məhz buna görə də maliyyə hesabatının əksər standartlarının praktikada tətbiqi təcrübəsi mühasibat uçotunun müasir problemləri çərçivəsində nisbətən başqa mövqedən şərh olunur. Bundan başqa, mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi sahəsində metodik göstərişlərin, normativ sənədlərin və qaydaların olmaması (gec hazırlanması) onlardan istifadəni xeyli çətinləşdirir. Zənnimizcə, bəzi qayda və standartların işlənilib hazırlanması müvafiq hüquqi bazanın olmaması səbəbindən də ləngiyə bilər. Bununla əlaqədar olaraq rus iqtisadçı A.S.Bakayev, haqlı olaraq aşağıdakıların həllinin zəruriliyini qeyd edir: 1) normativ-hüquqi tənzimlənmənin uçot prosesindən maliyyə hesabatına istiqamətləndirilməsi; 2) ölkə uçot sistemin-

də mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarından əsaslandırılmış qaydada istifadənin təmin edilməsi; 3) konkret iqtisadi situasiyalar nəzərə alınmaqla mühasibat uçotunun mövcud prinsiplərinin fəaliyyət sferasının müəyyən olunması; 4) mühasibat uçotunun prinsiplərindən və maliyyə hesabatının məzmununun, formatının və strukturunun təkmilləşdirilməsi üzrə qaydalardan praktiki istifadəni təmin edən təkliflər paketinin işlənilib hazırlanması; 5) normativ sənədlərin izahedici arayışlarla üzvi əlaqəsinin təmin edilməsi; 6) ölkə mühasibat uçotu və vergi sisteminin qarşılıqlı fəaliyyət probleminin həll olunması.

1.2. Müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərində mənfəətlilik (gəlirlilik) konsepsiyaları

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektləri konkret məqsədlər daxilində özünün istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyətini həyata keçirir. Belə bir şəraitdə həyata keçirilən istehsal və kommersiya fəaliyyətinin məqsədi hər bir sahibkarın pul qazanmaq (mənfəət əldə etmək) və gəlir mənbəyini (xüsusi kapitalını) qoruyub saxlamaq kimi iki başlıca vəzifəsinə uyğun gəlir. Təsərrüfat subyektlərinin həmin məqsədlərə çatmasında marağı olan şəxslərə sahibkarlar, təsisçilər, investorlar, kreditör, müəssisənin idarə heyəti və menecerlər aid edilir. Maliyyə hesabatı informasiyası istifadəçilərinin sözügedən bloku da müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinə həmin prizmadan yanaşır. Məsələn, müəssisə əmlakının mülkiyyətçilərinin və təsisçilərin qısamüddətə deyil, uzunmüddətə mənfəət əldə etmək istəyi onların gəlir mənbəyinin (xüsusi kapitalın) qorunub saxlanılmasında maraqlı olduqlarını ifadə edir. Investor və kreditör, isə konkret müəssisəyə yönəldilmiş kapitalın saxlanılması şərti ilə faizlərin əldə edilməsi prosedurası maraqlandırır. Belə vəzifələr toplusu müəssisə rəhbərliyi, idarə heyəti və menecerlər qarşısında da durur.

Təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi və idarəetmənin mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar olaraq təhlil edilən informasiya axınlarının həcmi

artır. Aydınır ki, müəssisə əmlakının mülkiyyətçiləri belə işləri həyata keçirmir və idarəetmə funksiyaları menecment sahəsində peşəkar təcrübəyə və biliyə malik menecerlərə (mütəxəssislərə) verilir. Menecerlər isə idarəetmə funksiyalarını qəbul etməklə müəssisənin istehsal və kommersiona fəaliyyətinin başlıca məqsədinin (maksimum mənfəət əldə etmək; gəlir mənbələrini qoruyub saxlamaq) reallaşmasına görə məsuliyyət daşıyır. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, gəlir mənbəyinin qorunub saxlanması dedikdə, ən azı müəssisənin nominal kapitalının həcmimin dəyişməz saxlanması nəzərdə tutulur.

Ümumi iqtisadi situasiyadan, kapital mülkiyyətçilərinin, müəssisənin idarə heyətinin və menecerlərin maraqlarından asılı olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca məqsədinin ayrı-ayrı aspektləri vaciblik dərəcəsinə görə müxtəlif ola bilər. Praktikada, qısamüddətə gəlir əldə edilməsi prosedurası uzunmüddətli sabitliyin qorunub saxlanması perspektivindən vacib olduqda, müəssisə rəhbərliyi və mülkiyyətçilər pul qazanmağa daha çox səy göstərir. Bu halda müəssisə əmlakının mülkiyyətçiləri təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiona fəaliyyətindən maksimal mümkün həcmdə vəsait götürməyə çalışır. Maliyyə – iqtisadi böhranın gücləndiyi müasir şəraitdə mülkiyyətçilər və müəssisə rəhbərliyi bir qayda olaraq gəlir mənbəyinin qorunub saxlanılmasında maraqlı olur. Belə bir vəziyyətdə maliyyə hesabatı informasiyasının sözügedən istifadəçilər bloku qazanılmış vəsaitin müəyyən hissəsini kapitallaşdırır və müəssisənin iş qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinə və maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına yönəldir.

Yuxarıda deyilənlərdən görüldüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində maliyyə hesabatının mənfəət (zərər) və xüsusi kapital göstəricilərinin təyinatı maksimum gəlir əldə edilməsi və onun formalaşması mənbələrinin qorunub saxlanması kimi sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca məqsədinə uyğun gəlir. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda maliyyə hesabatının müəssisənin xüsusi kapitalının həcmi və təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiona fəaliyyətinin son nəticəsi sayılan mənfəət (zərər) haqqında informasiya mənbəyi rolunu oynadığı bir daha aydın görünür. Deməli, maliyyə hesabatının məlumatları əsasında həm müəssisənin işinin səmərəlilik göstəricisi hesab olunan mənfəətin mütləq məbləği və həm

də təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında olan xüsusi kapitalın həcmi haqqında informasiya əldə etmək olar.

Təsərrüfat subyektlərinin istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin bütün aspektlərini hərtərəfli əks etdirən və müasir dövrdə obyektiv iqtisadi parametr sayılan mənfəət göstəricisi bazar münasibətləri şəraitində özünün nəzəri cəhətdən izahını tələb edir. Maliyyə hesabatı məlumatlarının istər daxili və istərsə də xarici istifadəçiləri blokunun qəbul etdiyi idarəetmə qərarlarının iqtisadi səmərəliliyi müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son nəticəsi sayılan mənfəət haqqında informasiyanın xarakterindən bilavasitə asılı olması sözügedən problemin həllinin zəruriliyini daha da artırır, onun formalaşmasının müasir konsepsiyalarının və modellərinin nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanmasını obyektiv zərurətə çevirir.

Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin rentabelliğini, maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadənin effektivliyini, müəssisənin maliyyə sabitliyini və ödəmə qabiliyyətini xarakterizə edən iqtisadi parametrlər sistemində mühüm yer tutan mənfəət göstəricisi sahibkarlıq fəaliyyətinin maksimum gəlir əldə edilməsi və onun formalaşması mənbələrinin qorunub saxlanması kimi iki başlıca məqsədinə tam uyğun gəlir. Zənnimizcə, müasir bazar münasibətləri şəraitində əsas iqtisadi parametrlərdən biri kimi xarakterizə olunan mənfəət göstəricisinə xüsusi önəm verilməsi onun makro və mikro səviyyədə yerinə yetirdiyi funksiyalarla sıx bağlı ola bilər. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq müasir dövrdə məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəət qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş vergilər və digər məcburi ödəmələr nəzərə alınmadan qüvvədə olan qiymətlərlə məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlə onların istehsalına və satışına çəkilən xərclər arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirləri müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən və bağlanmış müqavilələrin (kontraktların) şərtlərindən asılı olaraq ya satılmış və dəyəri ödənilmiş məhsullara (iş və xidmətlərə) görə, ya da yüklənib göndərilmiş məhsullara (iş

və xidmətlərə) görə ödəmə sənədləri sifarişçiyə təqdim edildikcə müəyyən olunur və uçotda öz əksini tapır. Hesabat ilində aşkar edilmiş, lakin keçmiş illərin əməliyyatlarına aid olan mənfəət (zərər) isə hesabat ilinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə daxil edilir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, hesabat dövründə alınmamış, lakin gələcək hesabat dövrlərinə aid olan gəlirlərin ayrıca maddə üzrə gələcək dövrlərin gəlirləri kimi uçot və hesabatda əks etdirilməsi praktiki cəhətdən məqsədəuyğun sayılır. Praktikada, belə gəlirlər onların aid olduğu hesabat dövrünün təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə daxil edilir.

Məlumdur ki, balans mənfəəti (zərəri) müəssisənin əsas vəsaitlərinin və başqa əmlakının, məhsullarının, yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərin satışından yaranan mənfəəti (zərəri), sair satış əməliyyatları nəticəsində formalaşan mənfəəti (zərəri), satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosunu özündə birləşdirir. Hesabat dövrünün balans mənfəəti (zərəri) və onun istifadəsi mühasibat balansında ayrıca maddə üzrə əks etdirilir. Mühasibat balansının yekununa ancaq hesabat ilinin və keçmiş illərin ödənilməmiş zərəri və ya bölüşdürülməmiş mənfəəti daxil edilir.

Deyilənlərin əksinə olaraq, Qərb iqtisadçıları və praktikləri müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəəti istehsala xüsusi kapital yönəldən sahibkarın pul gəlirlərini əks etdirən dəyər göstəricisi kimi xarakterizə edir. Doğrudan da, mənfəət dəyər göstəricisi olmaqla, mühasibat uçotunda pul formasında əks etdirilir. Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələri ikili yazılış prinsipinə görə həm mühasibat balansında və həm də «Mənfəət və zərərlər» haqqında hesabat formasında göstərilir. Yuxarıda geniş bəhs edilən mühasibat balansından fərqli olaraq «Mənfəət və zərərlər» haqqında hesabat formasında maliyyə nəticəsi hesabat dövrünün gəlirləri ilə xərcləri arasındakı fərq kimi müəyyən olunur. Lakin, həm mühasibat balansında və həm də «Mənfəət və zərərlər» haqqında hesabatda ayrıca maddə üzrə öz əksini tapan təsərrüfat subyektlərinin maliyyə nəticələrinin formalaşması müxtəlif proseduralardan ibarət olmasına baxmayaraq hesablamaların yekunu hər iki halda eyniyyət təşkil edir. Başqa sözlə desək, bütün hallarda hesabat dövrünün gəlirləri ilə xərclərinin fərqi kimi hesab-

lanılan maliyyə nəticəsi mühasibat balansının məlumatları əsasında hesablanılan və qiymətləndirilən maliyyə nəticəsinə bərabər olur.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, «Mənfəət və zərərlər» haqqında hesabat formasında «Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan ümumi pul gəlirləri» və «Satılmış məhsulların (iş və xidmətlərin) istehsal məsrəfləri» konkret hesabat dövrünə daxil olmalar və ödəmələr şəklində mühasibat balansında öz ifadəsini tapır. Məsələn, bu prizmadan yanaşdıqda «Mənfəət və zərərlər» haqqında hesabat formasında əks etdirilən gəlirlərin və xərclərin mütləq məbləğinin dəyişməsinin aktivlərin müvafiq maddəsi üzrə baş verən kənarlaşma məbləğinə uyğun gəlirdiyi bir daha aydın görünür. Məsələn, istehsal ehtiyatlarının əldə olunması müəyyən ödəmələrlə müşayiət olunur və həmin məbləğ mühasibat balansında əks etdirilir. Digər tərəfdən, istehsal prosesinin həyata keçirilməsi nəticəsində ehtiyatlar məsrəflərə silinir və «Mənfəət və zərərlər» haqqında hesabatda xərclər kimi göstərilir. Bu isə, öz növbəsində, mühasibat balansında və «Mənfəət və zərərlər» haqqında hesabat formasında əks etdirilən maliyyə nəticələrinin mütləq kəmiyyətinin eyniliyini təmin edir.

Məlumdur ki, mühasibat balansında müəssisənin əmlakını, onun öhdəliklərini və xüsusi kapitalını əks etdirən mütləq göstəricilər öz konkret ifadəsini tapır. Məhz bunun nəticəsində mühasibat balansı təsərrüfat subyektlərinin real əmlak və maliyyə vəziyyətini əks etdirir. Praktikada, bir qayda olaraq müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrini növünə, həcminə və mənbəyinə görə təhlil etmək məqsədilə «Mənfəət və zərərlər» haqqında hesabat formalaşdırılır. Bütövlükdə götürdükdə isə, müasir bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin maliyyə hesabatının tərkibinə onun real əmlak və maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan verən mühasibat balansı, maliyyə nəticələrinin ayrı-ayrı komponentlərini və təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin gəlirliliyini (rentabelliyini) təhlil etməyə əlverişli şərait yaradan «Mənfəət və zərərlər» haqqında hesabat forması daxil edilir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, mühasibat balansının məlumatları əsasında hesablanılan maliyyə nəticəsi müəssisənin iqtisadi mənfəəti, «Mənfəət və zərərlər» haqqında hesabat

formasında göstərilən mənfəət isə mühasibat mənfəəti adlandırılır. Məsələyə iqtisadi aspektdən yanaşdıqda, mənfəətin həmin müəssisəyə qoyulmuş kapitalın mütləq ifadədə artımını əks etdirdiyi tamamilə aydın görünür. Problemə mühasibat nöqteyi-nəzərindən baxdıqda, mənfəət müəyyən vaxt intervalında məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan ümumi pul gəlirləri ilə satılmış məhsulun istehsal xərcləri arasındakı fərq kimi müəyyən olunur. Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, mühasibat və iqtisadi mənfəətin mahiyyəti və məzmunu haqqında müxtəlif elmi fikirlərə A.P.Rudanovskinin, İ.F.Şerrin və N.A.Kiparisovun əsərlərində də rast gəlmək olar. A.P.Rudanovski təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətini nəzərdən keçirərək mənfəəti müəssisənin əmtəə dövriyyəsinin nəticəsi kimi müəyyən edir [41, s.52]. P.Leotey və A.Hilbo mənfəətə müəssisənin idarə heyətinin əməyinin və kapital mülkiyyətçilərinin payının uzlaşdırılmasının konkret maddi nəticəsi kimi baxır [41, s.79]. Onların fikrincə, baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının nəticəsi mülkiyyətçinin xüsusi kapitalı və inzibatçının əməyi hesabına formalaşır. Mənfəətə təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin yekunu və ya müəssisənin əmtəə dövriyyəsinin nəticəsi kimi baxan A.P.Rudanovski mühasibat balansını daxili (aktiv), xarici (passiv) və aralıq olmaqla üç qrupa bölməyi təklif edir. Sonuncu, müəssisənin aktiv və passivlərində baş verən dəyişiklikləri əks etdirməklə öz tərkibində gəlirlər və xərclər adlı iki qrup hesabları birləşdirir. Müəssisədə kapitalın dövrəni və dövriyyəsi başa çatdıqdan dərhal sonra büdcə hesabı kapital hesabına çevrilir. Məsələyə bu prizmadan yanaşan İ.F.Şerr mühasibatlığın iki əsas funksiyasını göstərir: 1) maddi qiymətlilərin onların dövrənin və dövriyyəsinin bütün fazalarında uçotda əks etdirilməsi; 2) müəssisənin istehsal və kommersiya əməliyyatlarına sərf etdiyi xərclərin və məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan gəlirlərin ayrıca pozisiya üzrə uçotda əks etdirilməsi; İ.F.Şerr bu məqsədlə iki qrup hesablardan istifadəni məqsədəuyğun sayır. Birinci qrup hesablar maddi qiymətlilərin hərəkətini, digər qrup isə xalis kapitalın vəziyyətini və onun artımını (azalmasını) əks etdirir. Mühasibat uçotunun sözügedən istiqamətdə təşkili zamanı bütün hesablar əmlak (aktiv və passiv) və kapital (kapital+mənfəət+zərər) hesablarına ayrılır. İ.F.Şerr birinci

qrup hesabları statik hesablar adlandırılır. İkinci blok hesablar isə xalis kapitalın həcmində baş verən dəyişiklikləri uçota alır və təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin səmərəliliyi haqqında dəqiq informasiya verir. Praktikada belə hesablar nəticə və ya dinamik hesablar adını daşıyır. İstehsal prosesində istifadə olunan kapitalın qorunub saxlanması və onun həcmnin artırılması müasir dövrdə sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca məqsədi olduğundan, İ.F.Şerr müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsini mühasibat uçotunun əsas vəzifələrindən biri kimi formalaşdırır. İ.F.Şerrə görə təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin maliyyə nəticəsini biri-birindən asılı olmayan iki üsulla müəyyən etmək olar [47, s.135]. Birinci üsul mövcud kapitalın həcmnin hesablanması və onun tərkib hissələrinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu üsulla hesablanmış kapitalın faktiki həcmi ilkin həcmə (təsərrüfat prosesinin əvvəlinə mövcud olan kapital ilkin kapital adlanır) müqayisə etməklə xüsusi kapitalın artımını (azalmasını) müəyyən etmək elə də çətinlik törətmir. Məlumdur ki, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyəti prosesində sahibkarın xüsusi kapitalının həcmi bir qayda olaraq artır. İ.F.Şerr kapitalın cari həcmnin onun ilkin həcminə nisbətən artımını mənfəət kimi müəyyən edir. O, sərf edilmiş kapitalın artımını müəyyən edən sistemi nəzarət sistemi adlandırır. Praktikada, xüsusi kapitalın həcmnin artımı birinci qrup hesabların, yəni statik hesabların köməyi ilə müəyyən olunur. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, hər bir müəssisə nəzarət sistemi ilə yanaşı onun təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini müəyyən etməyə imkan verən uçot sistemini qurur. İstehsal prosesində istifadə olunan material, əmək və maliyyə resursları mühasibat uçotunda dəyər ifadəsində əks etdirilir. İstehsal edilmiş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmi də mühasibat uçotunda pul formasında öz əksini tapır. İstehsal edilmiş məhsulların (iş və xidmətlərin) dəyəri ilə sərf olunmuş resursların dəyəri arasındakı fərq müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsini göstərir və mənfəət (zərər) kimi dinamik hesablarda öz əksini tapır.

Göründüyü kimi, yuxarıda ardıcıl nəzərdən keçirilən iki sistemin məlumatla-

rı biri-birindən asılı olmayan iki üsul vasitəsilə təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin maliyyə nəticəsini müəyyən etməyə imkan verir. İ.F.Şerr birinci və ikinci üsulla alınmış nəticənin eyni olduğunu zənn edir. Təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsinin ikili qaydada əks etdirilməsini İ.F.Şerr mühasibat və iqtisadi baxımdan kapitalın artımı kimi müəyyən edir. N.A.Kiparisov İ.F.Şerrin ideyasını yeni aspektdə inkişaf etdirir [41, s.115] və müəssisənin real əmlak və maliyyə vəziyyətini, onun istehsal və kommersiya fəaliyyətinin gəlirliliyini obyektiv şəkildə qiymətləndirmək üçün aralarında müəyyən asılılıq və əlaqə olan statik (kassa; nizamnamə kapitalı; əmtəələr; malsatan və podratçılarla hesablaşmalar; alıcılıq və sifarişçilərlə hesablaşmalar; əməyin ödənilməsi üzrə hesablaşmalar) və dinamik (malların (iş və xidmətlərin) satışı; tədavül xərcləri) hesablardan istifadəni məqsədəuyğun sayır. Onun fikrincə, əksər hallarda statik hesabların qalığı dinamik hesabların qalığına bərabər və bəzən qarşılıqlı əkslik təşkil edir. Doğrudan da, müəssisə kapitalının artım mənbəyi kimi xarakterizə olunan və mühasibat balansının məlumatları əsasında qiymətləndirilən iqtisadi mənfəət «Mənfəət və zərərlər» haqqında hesabat formasında əks etdirilən «Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan gəlirlərin məbləği» və «Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) istehsal məsrəfləri» göstəriciləri arasındakı fərq kimi hesablanılan mühasibat mənfəətinə bərabər olur. Bu zaman iqtisadi mənfəət kapitalın dövrünün və dövriyyəsinin yekunu kimi nəzərdən keçirilir, mühasibat mənfəəti isə məhsul (iş və xidmətlər) satışı nəticəsində formalaşır. Zənnimizcə, müasir dövrdə istər iqtisadi və istərsə də mühasibat mənfəətinin mahiyyəti onun yerinə yetirdiyi funksiyaların məzmununun elmi cəhətdən araşdırılması nəticəsində daha səmərəli formada açıla bilər.

1. Mənfəətin qiymətləndirmə funksiyasının mahiyyəti təsərrüfat subyektlərinin istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin ümumi nəticələrini əks etdirməsi ilə xarakterizə olunur. Bu zaman mənfəət göstəricisi konkret müəssisənin işinin qiymətləndirilməsi və onun istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin effektivlik parametrlərindən biri kimi çıxış edir. Doğrudan da, müasir dövrdə maksimum mənfəət əldə edilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin

başlıca məqsədi sayıldığından, onun effektivlik göstəricisi rolunda çıxış etməsi və bu funksiyanı daşması tamamilə məntiqi və qanunauyğun görünür. Zənnimizcə, bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin effektivlik göstəricisi funksiyasını yerinə yetirməsi müxtəlif aspektlərdən izah oluna və nəzərdən keçirilə bilər. Məsələn, məsrəflərin minimallaşdırılması yolu ilə maksimum mənfəət əldə olunması istehsal resurslarından istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman sahibkar tərəfindən investisiya olunan kapitalın həcmi və ondan istifadənin səmərəliliyi əsas tədqiqat obyektini kimi çıxış edir. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda mənfəətin sahibkar tərəfindən investisiya olunmuş kapitalın həcminə nisbəti göstəricisi ön plana çıxır və sözügedən iqtisadi parametr təsərrüfat subyektlərinin işinin səmərəliliyini, onların istehsal və kommersiya fəaliyyətinin gəlirliliyini qiymətləndirməyə əlverişli şərait yaradır. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, mənfəət və ümumi gəlir göstəricilərini müqayisə etməklə müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin səmərəliliyini digər variantda qiymətləndirmək praktiki cəhətdən elə də çətinlik törətmir. Doğrudan da, bir neçə hesabat dövrü ərzində mənfəət və ümumi gəlir göstəriciləri arasındakı nisbəti hesablamaqla təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin səmərəliliyi haqqında informasiya əldə etmək olar.

2. Nəzəriyyə və praktikadan məlumdur ki, iqtisadiyyatın transformasiyası dövründə mənfəət göstəricisi qiymətləndirmə funksiyası ilə yanaşı bölüşdürmə funksiyasını da (mənfəətdən istehlak və yığım fondlarına ayırmalar, vergi formasında dövlət büdcəsinə ödəmələr, kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinə və istehsalın genişləndirilməsinə məsrəflər) yerinə yetirir. Mənfəətin bölgü funksiyasına görə müəssisə kapitalının formalaşmasında bilavasitə və dolaylı iştirak edən bütün subyektlər gəlir mənbəyi kimi mənfəətin daima dövriyyədə saxlanılmasında maraqlı olur. Doğrudan da, gəlir mənbəyinin qorunub saxlanılmasında maraqlı olan təsisçilər və mülkiyyətçilər mənfəətin artan hissəsini dövriyyədə çıxarmır və bir qayda olaraq daxili inkişaf üçün istifadə edir. Bu isə, öz növbəsində, uzunmüddətli dövr ərzində yüksək gəlir əldə edilməsi imkanlarını artırmaqla təsərrüfat subyektlərində kommersiya hesabının və özünümaliyyələşdirmə prinsipi-

nin tələblərinin həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Məlumdur ki, təsisçilər və mülkiyyətçilər tərəfindən sərbəst bölüşdürülən xalis mənfəətin həcmnin artması və müəssisənin istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin gəlirlilik səviyyəsinin yüksəlməsi xüsusi və borc kapitalı arasındakı nisbətə birincinin xeyrinə dəyişməsinə səbəb olur. Təsərrüfat subyektlərinin borc kapitalından asılılıq səviyyəsinin minimuma endirilməsi özünümaliyyələşdirmə və kommersiya hesabı prinsiplərinin tam şəkildə həyata keçirilməsinə səbəb olmaqla müəssisənin rəqabətə davamlılıq qabiliyyətinin artmasına əlverişli şərait yaradır. Doğrudan da, bank kreditlərindən, borc kapitalından və digər cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadəyə görə ödənilən faizlərin məbləğinin ixtisar edilməsi yeni investisiyaların həyata keçirilməsi və onların maliyyələşdirilməsi üçün əlavə perspektivlər açır. Aydın ki, xarici mənbələr hesabına maliyyələşdirilən investisiyaların sayının azaldılması və bank kreditlərinə görə ödənilən faizlərin məbləğinin minimuma endirilməsi müəssisənin sərəncamında qalan və müstəqil surətdə istifadə olunan xalis mənfəətin həcmnin artmasına bilavasitə imkan verir. Məsələn bu prizmadan yanaşdıqda, mənfəət göstəricisinin müəssisənin səmərəli istehsal və kommersiya fəaliyyəti şəraitində geniş əsasda təkrar istehsal və bölgü funksiyasını yerinə yetirdiyi bir daha aydın görünür.

3. Mənfəət hesabına müəssisənin rəqabətə davamlılıq qabiliyyətinin gücləndirilməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində baş vermə ehtimalı yüksək qiymətləndirilən böhran vəziyyətlərindən təsərrüfat subyektlərini nisbətən az itkilərlə çıxarmağa imkan verir. Belə bir vəziyyətdə mənfəətin kapitallaşdırılması hesabına yüksək likvidli aktivlərin payının artırılması və müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin bərpa olunmasının təmin edilməsi elə də çətinlik törətmir. Doğrudan da, müasir dövrdə xalis mənfəət hesabına dövriyyə kapitalının çatışmayan hissəsi tamamlanır, təsərrüfat subyektlərinin borc kapitalından asılılıq dərəcəsi azaldılır və müəssisə əmlakının tərkibində xüsusi kapitalın payının artırılması yolu ilə şirkətin maliyyə sabitliyi möhkəmləndirilir.

4. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından və digər əməliyyatlardan yaranan mənfəətin kapitallaşdırılması, kommersiya hesabı və özünümaliyyələşdirmə prin-

sipinin tələblərinin həyata keçirilməsi nəticəsində müəssisənin bazar qiyməti artır. Belə bir şəraitdə, ümumi kapitalla öhdəliklərin fərqi şəklində hesablanan və mühasibat balansının məlumatları əsasında qiymətləndirilən müəssisə aktivlərinin artımı xüsusi mənbələr hesabına baş verir.

5. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, mənfəət yuxarıda sadalanan vəzifələrlə yanaşı, bazar münasibətləri şəraitində dövlət səviyyəsində sosial funksiya daşıyır. Çünki, müasir dövrdə büdcə gəlirlərinin formalaşmasında başlıca rol oynayan mənfəətdən ayırmalar hesabına dövlət orqanları müxtəlif təyinatlı sosial proqramları həyata keçirir.

6. Məlumdur ki, praktikada sahibkar tərəfindən mənfəətin əldə edilməsi prosedurası sabit iqtisadi hadisə sayılmır. Doğrudan da, təcrübədə bəzi hallarda sahibkar istehsal və kommersiya əməliyyatlarına yönəltdiyi kapitaldan gəlir əldə etməyə və eləcə də müəyyən daxili və xarici amillərin təsiri nəticəsində onu tamamilə itirə bilər. Məhz buna görə də, sahibkar hər hansı bir işə kapital yönəldərkən ilk növbədə risk haqqında düşünür. Müasir dövrdə sahibkarlıq fəaliyyətini müşayiət edən risk daxili və xarici olmaqla iki bloka bölünür. Bir qayda olaraq, xarici risk satışın həcmində və bazarın konyunkturasında əmələ gələn gözlənilməz və nəzarət edilməsi mümkün olmayan dəyişikliklər nəticəsində yaranır. Aydındır ki, bazar münasibətləri şəraitində belə risklər təsərrüfat subyektlərinə münasibətdə kənar faktor sayılır və onun səviyyəsinə müəssisənin sistemli şəkildə nəzarət etməsi praktiki cəhətdən mümkün olmur. Xarici risklərdən fərqli olaraq daxili risklər istehsal xərclərinin minimallaşdırılması, məhsul (iş və xidmətlər) satışının həcmində və mənfəətin mütləq məbləğinin maksimallaşdırılması məqsədilə yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi, istehsalın təşkili və idarə olunması mexanizminin təkmilləşdirilməsi sahəsində müxtəlif növ innovasiyaların həyata keçirilməsi prosesində sahibkarların və mülkiyyətçilərin bilərəkdən yol verdiyi hadisələr nəticəsində yaranır. Sonuncu tərifdən mənfəət və risk anlayışlarının biri-biri ilə proporsional asılılıqda və əlaqədə olduğu tamamilə aydın görünür. Məsələyə bu prizmadan yanaşan bir sıra iqtisadçılar mənfəəti sahibkarın daşdığı riskin və məsuliyyətin haqqı, xoşbəxt hadisənin və talenin mükafatı kimi ifadə edir.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, müasir dövrdə «Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirləri» ilə «Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) istehsal məsrəfləri» göstəriciləri arasındakı fərq kimi hesablanan və «Mənfəət və zərər» haqqında hesabat formasında əks etdirilən mənfəət (zərər) aşağıdakı istiqamətlərdə istifadə olunur: 1) müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi; 2) mülkiyyətçilər, səhmdarlar və dövlət arasında bölüşdürüləcək gəlirin həcmnin müəyyən edilməsi; 3) müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin gələcək perspektivlərinin proqnozlaşdırılması; 4) təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin təhlili və idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması; Aydın ki, müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərinin istehsal potensialının və bazar konyunkturasının dəyişməsindən asılı olmayaraq gəlir mənbələrinin qorunub saxlanması və mənfəətin maksimum həddə çatdırılması bir sıra şərtlər daxilində reallaşa bilər: a) maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə onların tərkibinin optimallaşdırılması; b) mənfəət göstəricisi ilə sahibkar riskinin səviyyəsi arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xarakterinin araşdırılması; Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, müasir dövrdə sahibkar tərəfindən istehsal prosesinə kapital yönəldilməsi haqqında yekun qərar risk və qeyri-müəyyənlik şəraitində qəbul edilir. Məhz buna görə də, sahibkar riskinin səviyyəsinin azaldılması və idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması üçün yuxarıda sözügedən göstəricilər arasındakı funksional əlaqənin xarakterinin sistemli təhlili obyektiv zərurətə çevrilir. v) müəssisənin istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyəti hesabına formalaşan mənfəətin yüksək keyfiyyət parametrlərinin təmin edilməsi; q) qeyri-müəyyənlik, risk və inflyasiya amilləri nəzərə alınmaqla sahibkar tərəfindən investisiya olunan kapitala görə orta mənfəət normasının təmin olunması; d) məhsul (iş və xidmətlər) satışından və qeyri-kommersiya əməliyyatlarından əldə olunan mənfəətin kommersiya hesabının və özünümaliyyələşdirmə prinsipinin tələblərini ödəməsi; e) gəlir mənbələrinin qorunub saxlanması və geniş əsasda inkişaf etdirilməsi.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, nəzəri və praktiki ədəbiyyatlarda müəs-

sisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəət göstəricisinə bir qayda olaraq səmərəlilik prizmasından baxılır və bu zaman effektivlik anlayışı təsərrüfat subyektlərinin başlıca məqsədi ilə əlaqələndirilir. Müəssisə öz gəlirlərini və xüsusi kapitalını qoruyub saxlamaq şərtlə minimum material, əmək, maliyyə və digər xərclər sərf olunmaqla maksimum maliyyə nəticəsi əldə etdikdə, həyata keçirilən fəaliyyət səmərəli hesab edilir. Aydın ki, təsərrüfat subyektlərinin xüsusi kapitalı sərmayə qoyuluşu hesabına artır və sahibkarlar tərəfindən həmin vəsait dövriyyədən yayındırıldıqda onun həcmi azalır. Bundan başqa, xüsusi kapitalın həcminə satış və qeyri-satış əməliyyatlarından əldə edilmiş maliyyə nəticəsi (mənfəət) də müsbət təsir göstərir. Məhz buna görə də, müasir bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin səmərəliliyi maksimum mənfəət əldə edilməsi və gəlir mənbələrinin (xüsusi kapitalın) qorunub saxlanması kimi iki aspektdən nəzərdən keçirilir. Praktikada bu göstəricilər bir neçə hesabat dövrü ərzində digər parametrlərlə müqayisə olunmaqla dəyər ifadəsində qiymətləndirilir.

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan və əsas kəmiyyət indikatoru kimi xarakterizə olunan mənfəət göstəricisi xüsusi kapitaldan istifadənin effektivliyini heç də obyektiv əks etdirmir. Məsələyə bu prizmadan yanaşan iqtisadçı-alimlər və praktiklər müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi hesab edilən mənfəətin qiymətləndirilməsinin digər variantlarını təklif edir və bu zaman «xüsusi kapitalın rentabelliği» göstəricisi ön plana çəkilir. Aydın ki, maksimum pul qazanmaq məqsədini əks etdirən maliyyə nəticəsinin təsərrüfat subyektlərinin xüsusi kapitalının həcminə nisbəti şəklində hesablanılan və qiymətləndirilən «xüsusi kapitalın rentabelliği» göstəricisi müəssisənin sərəncamında olan kapitalın hər pul vahidinə düşən gəlirin faizini əks etdirir.

$$\text{Xüsusi kapitalın rentabelliği} = \frac{\text{Maliyyə nəticəsi}}{\text{Xüsusi kapitalın orta illik həcmi}} \quad (1.1)$$

Lakin, praktikada kapitaldan istifadənin effektivliyinin qiymətləndirilməsi

prosedurasının «xüsusi kapitalın rentabelliği» göstəricisinin hesablanması ilə başa çatdırılması iqtisadçı-alimlər tərəfindən nəzəri ədəbiyyatlarda birmənalı şəkildə vurğulanmır. Məhz buna görə də, müasir bazar münasibətləri şəraitində gəlir mənbələrinin qorunub saxlanması məqsədini əks etdirən xüsusi kapital, eləcə də təsərrüfat subyektlərinin bütün kapitalı həm xüsusi və həm də borc kapitalının həcminə nisbətən qiymətləndirilir. Sözügedən bu iqtisadi parametr xüsusi kapitalın cəmi kapitalda payını göstərir və təsərrüfat subyektlərinin stabillik potensialının indikatoru hesab olunur.

$$\text{Xüsusi kapitalın payı} = \frac{\text{Xüsusi kapital}}{\text{Ümumi kapitalın orta illik həcmi}} \quad (1.2)$$

Təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin başlıca məqsədini əks etdirən və yuxarıda xüsusi vurğulanan hər iki parametr arasında müəyyən asılılıq və əlaqənin mövcud olması (1.1) və (1.2) sayılı formulalardan bir daha aydın görünür. Məlumdur ki, müasir dövrdə təsərrüfat subyektləri gəlir mənbələrinin qorunub saxlanması məqsədilə əldə edilmiş mənfəətin bir hissəsini yığım fonduna yönəltməklə ümumi kapitalın tərkibində xüsusi kapitalın həcmi artırır və son nəticədə müəssisənin sabit əmlak və maliyyə vəziyyətinin təmin olunması məqsədi reallaşır. Lakin, müəssisənin mənfəətinin stabil qalması şəraitində ümumi kapitalın tərkibində xüsusi kapitalın payının artması xüsusi kapitalın rentabellik səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Əksinə, xüsusi kapitalın həcmi azalması hesabına xüsusi kapitalın rentabelliği artır və bu zaman təsərrüfat subyektlərinin maksimum gəlir əldə etmək məqsədi daha dolğun təmin edilir. Yuxarıda deyilənlərdən görüldüyü kimi, gəlir mənbələrinin qorunub saxlanması məqsədinin daha çox təmin edilməsinə səbəb olan bütün əməliyyatlar təsərrüfat subyektlərinin maksimum pul qazanmaq məqsədinə münasibətdə əks nəticəyə (və ya əksinə) səbəb olur. Bir faktı xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, borc kapitalının gəlirlilik səviyyəsi onun istifadəsi üçün ödənilən faizlərin məbləğindən artıq olduqda, xüsusi kapitalın rentabelliğini cəlb edilmiş mənbələr hesabına yüksəltmək elə də çətinlik törətmir. Praktikada bu şərt yerinə yetirilmədikdə, borc kapitalından istifadəyə görə ödənilən faizlərin bir hissəsi təsərrüfat sub-

yektlərinin xüsusi vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Belə bir vəziyyət müəssisənin xüsusi kapitalının rentabellik səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmaqla, təsərrüfat subyektlərinin maksimum pul qazanmaq məqsədinin reallaşmasına imkan vermir. Bu zaman müəssisənin ümumi kapitalının tərkibində xüsusi kapitalın payının azalması prosesi baş verir. Aydınır ki, xüsusi kapitalın payının azalması təsərrüfat subyektlərinin gəlir mənbələrinin qorunub saxlanması kimi prioritet məqsədinə uyğun gəlmir və bəzi hallarda müəssisənin müflisləşməsinə səbəb olur.

Göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin gəlirliliyinin təmin edilməsi və xüsusi kapitalın payının maksimum səviyyədə saxlanması müəssisənin mənfəət əldə etmək kimi başlıca məqsədinə xidmət edir. Məsələn bu prizmadan yanaşdıqda, xüsusi kapitalın payının gözlənilməsi şərtilə onun rentabelliyyəsinin təmin olunması və təsərrüfat subyektlərinin başlıca məqsədinin optimal səviyyədə saxlanması müasir dövrdə obyektiv zərurətə çevrilir. Praktikada, təsərrüfat subyektlərinin öz iqtisadi məqsədlərinə çatması səviyyəsini təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün «investisiyanın gəlirliliyi» göstəricisindən istifadə olunur. Bu iqtisadi parametr «xüsusi kapitalın rentabelliği» ilə «xüsusi kapitalın payı» göstəricilərinin hasili şəklində hesablanır və qiymətləndirilir.

$$\text{İnvestisiyanın gəlirliliyi} = \left(\frac{\text{Xüsusi kapitalın rentabelliği} \times}{\times \text{Xüsusi kapitalın payı}} \right) = \left(\frac{\text{Maliyyə nəticəsi}}{\text{Xüsusi kapital}} \times \frac{\text{Xüsusi kapital}}{\text{Ümumi kapital}} \right) \quad (1.3)$$

$$\text{İnvestisiyanın gəlirliliyi} = \frac{\text{Maliyyə nəticəsi}}{\text{Ümumi kapital}} \quad (1.4)$$

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, müasir dövrdə «investisiyanın gəlirliliyi» göstəricisindən istifadə etməklə təsərrüfat subyektlərinin maksimum mənfəət əldə etmək və gəlir mənbələrini qoruyub saxlamaq kimi başlıca məqsədlərini sonadək araşdırmaq praktiki cəhətdən mümkün olmur. Zənnimizcə, belə təhlil «xüsusi kapitalın rentabelliği», «xüsusi kapitalın payı» və «investisiyanın gəlirliliyi»

yi» adlı üç göstəricidən istifadə edilməklə aparıla bilər. Məlumdur ki, təsərrüfat subyektlərinin xüsusi kapitalının rentabellik səviyyəsi minimum olduğu hallarda belə onun ümumi kapitalının tərkibində xüsusi kapitalın payı nisbətən yüksək ola bilər. Fikrimizcə, belə bir vəziyyət yüksək risk və qeyri-müəyyənlik şəraitində müəssisənin «ehtiyatlılıq konsepsiyası»na hədsiz sadıq qaldığını və gəlir mənbələrinin qorunub saxlanması məqsədinin təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində üstünlük təşkil etdiyini bir daha sübut edir. Lakin, praktikada bəzi hallarda müəssisənin ümumi kapitalının tərkibində xüsusi kapitalın payının az olmasına baxmayaraq onun rentabellik səviyyəsi yüksək ola bilər. Bu isə, öz növbəsində, müəssisə tərəfindən «gəlirlilik konsepsiyası»nın ardıcıl tətbiq olunduğunu əyani surətdə xarakterizə edir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, hər bir müəssisə özünün istehsal və kommersion fəaliyyətində müxtəlif məqsədlər güdür və buna uyğun olaraq daha optimal konsepsiyaya sadıq qalır. Həmin optimal konsepsiya iqtisadi ədəbiyyatlarda «gəlirlilik konsepsiyası» və ya «ehtiyatlılıq strategiyası» adlanır. Ümumi kapitalın tərkibində xüsusi kapitalın çəkisi 25 faiz təşkil etdikdə bu səviyyə optimal hədd hesab olunur və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə sabitliyinin kifayət qədər möhkəm olduğu iqtisadi ədəbiyyatlarda xüsusi vurğulanır.

Aparılan nəzəri və praktiki təhlil işləri göstərir ki, müasir dövrdə mənfəət göstəricisi əsas iqtisadi parametrlər kimi digər maliyyə indikatorları ilə birlikdə müəssisənin real əmlak və maliyyə vəziyyətini, onun istehsal və kommersion fəaliyyətinin gəlirlilik səviyyəsini, eləcə də təsərrüfat subyektlərinin maksimum pul qazanmaq və gəlir mənbələrini qoruyub saxlamaq kimi başlıca məqsədinin reallaşdırılması sahəsində təşkilatın strategiyasını qiymətləndirməyə imkan verir. Aydın ki, belə təhlil əsasında maliyyə hesabatı informasiyasının müxtəlif istifadəçiləri bloku müəssisə ilə bağlı düzgün qərar qəbul etmək imkanına malik olur. Məsələyə bu prizmadan yanaşan müxtəlif iqtisadçılar və praktiklər mənfəəti haqlı olaraq təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersion fəaliyyətinin effektivlik parametri kimi xarakterizə edir. Məhz buna görə də, yuxarıda sözügedən müəlliflər tərəfindən müəssisənin iqtisadi strategiyasını onun məqsədləri baxımından təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün «xüsusi kapitalın rentabelliği»,

«xüsusi kapitalın payı» və «investisiyanın gəlirliliyi» göstəriciləri birmənalı şəkildə təklif olunur. Mənfəət göstəricisinə bu aspektdən baxdıqda onun maliyyə hesabatı istifadəçilərinin müxtəlif bloku üçün mühüm informasiya yükü daşdığı bir daha aydın görünür. Doğrudan da, müasir dövrdə mühasibat uçotunun təşkili proseduralarının, maliyyə hesabatının tərtibi və onun müxtəlif istifadəçilər blokuna təqdim olunmasının qayda və prinsiplərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi faktı mənfəət göstəricisinə idarəetmə sistemində xüsusi önəm verildiyini əyani şəkildə sübut edir.

1.3. Rentabelliği xarakterizə edən göstəricilər sistemi və müasir dövrdə onların hesablanması metodikası

Müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin strukturunun keyfiyyət təhlili prosesində müəssisənin istehsal və kommərsiya fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edən və bazar münasibətləri şəraitində əsas iqtisadi parametr sayılan mənfəətin rentabellik göstəriciləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin xarakterinin araşdırılması və qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mənfəətin əvvəlcədən müəyyən olunmuş baza ilə müqayisəsi sözügedən üsulu daha praktiki edir və onun gəlir formalaşdırıcı faktorlarla riyazi asılılığını konkret formulalar vasitəsilə müəyyən etməyə əlverişli şərait yaradır. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, rentabellik göstəricisinin onun hesablanma bazası sayılan mənfəət parametri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin xarakterinin dəqiq müəyyən olunması yuxarıda adı çəkilən indikatorun nəzəri və praktiki əhəmiyyətini xeyli artırır. Bir faktı qeyd edək ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlirliliyin (rentabelliğin) hər bir nisbi göstəricisi və onun faktiki səviyyəsi təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommərsiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin perspektivdə daha da yüksəldilməsi ilə bağlı olan şəxsi maraqla müşayiət olunur. Belə ki, idarəetmə işçilərini və menecerləri istehsal resurslarından istifadənin səmərəliliyi, təsərrüfat subyektlərinin əsas fəaliyyət növlərindən əldə etdiyi cari və perspektiv gəlirlərin sabitliyi maraqlandırır, səhmdarları və müəssisə əmlakının mülkiyyətçilərini (təsisçiləri) nizamnamə kapitalındakı pa-

yın rentabelliği düşündürür. Kreditor və investorlar üçün isə cəlb edilmiş vəsaitlərin geri qaytarılmama riskinin azaldılması, müəssisənin (firmanın) ödəmə qabiliyyətinin qarantı sayılan istehsal aktivlərinin qalıq dəyərinin kifayət dərəcədə olması, real öhdəliklər üzrə faizlərin əldə edilmə imkanları kimi məsələlər müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Bunlarla yanaşı, rentabelliğin ayrı-ayrı göstəricilərinə vergi orqanları, fond birjalari, həmkarlar təşkilatları, auditorlar və s. xüsusi maraq göstərir. Məhz buna görə də ölkə və beynəlxalq uçot praktikasında rentabelliğin bu və ya digər göstəricisinə müxtəlif yanaşma onların hesablanması və qiymətləndirilməsinin çoxvariantlı metodikasının işlənilib hazırlanmasını obyektiv zərurətə çevirir.

Dünya praktikasında müəssisənin «maliyyə sağlamlığı»nın təhlili və qiymətləndirilməsinin standart metodikası rentabelliğin onlardan hər biri maliyyə hesabatının müxtəlif blok istifadəçiləri üçün müəyyən məna yükü daşıyan göstəricilər sistemindən istifadəni nəzərdə tutur. Məlumdur ki, beynəlxalq uçot təcrübəsində bu prinsip üzrə təsnifatı verilən göstəricilər sistemi müəssisənin cari və perspektiv maliyyə vəziyyətinin təhlili və onun reytinginin qiymətləndirilməsi prosesində, eləcə də maliyyə-iqtisadi diaqnostikanın mühüm elementlərindən biri kimi təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin gəlirlilik dərəcəsinin ölçülməsində tətbiq oluna bilər. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, rentabelliğin təhlilinin göstəricilər sistemindən istifadə etməklə əsas fəaliyyət sektorları və rəqib müəssisələr üzrə həmin parametrlərin dinamik və müqayisəli təhlilinin həyata keçirilməsi nəzəri və praktiki cəhətdən elə də çətinlik törətmir. Beynəlxalq praktikada rentabelliğin göstəricilər sisteminin üç blokda birləşdirilməsi metodoloji və metodiki baxımdan daha məqsədəuyğun sayılır: 1) mənfəət (gəlir) göstəricisi əsasında hesablanan və qiymətləndirilən rentabellik göstəriciləri; 2) istehsal aktivlərindən istifadə və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı olan rentabellik göstəriciləri; 3) nəqd pul vəsaitlərinin hərəkəti (axını) əsasında müəyyən olunan rentabellik göstəriciləri; Azərbaycan Respublikasında, eləcə də post-sovet məkanı və xarici ölkələrin uçot təcrübəsində rentabelliğin birinci blok göstəriciləri «Mənfəət və zərərlər haqqında» hesabatın məlumatları əsasında hesablanılır

və qiymətləndirilir. Məsələn, ümumi (mühasibat) mənfəətin mümkün hədd səviyyəsi əmsalının hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikası özündə aşağıdakı riyazi proseduraları birləşdirir:

$$\frac{M_{\text{ü}}}{S_x} = 1 - \frac{S_h}{S_x} \quad (1.5)$$

Burada: $M_{\text{ü}}$ -ümumi (mühasibat) mənfəətin məbləğini, S_x -satışın xalis həcmi, S_h -isə satışın həcmi (dəyərini) ifadə edir.

Əsas fəaliyyətdən yaranan mənfəətin (iqtisadi ədəbiyyatlarda bu göstəriciyə əməliyyat mənfəəti deyilir) mümkün hədd səviyyəsi əmsalının hesablanması «Mənfəət və zərərlər haqqında» hesabatın informasiya imkanları baxımından elə də çətin sayılmır:

$$M_{\text{mh}} = \frac{M_{\text{ü}}^{\circ}}{S_x} \quad (1.6)$$

(1.6) sayılı formulada $M_{\text{ü}}^{\circ}$ -əsas fəaliyyətdən yaranan mənfəətin ümumi məbləğini göstərir.

Müəssisənin bütün fəaliyyət növlərindən (burada əməliyyat, maliyyə və investisiya fəaliyyəti nəzərdə tutulur) yaranan mənfəətin mümkün hədd səviyyəsi əmsalının (M_{mn}^f) riyazi kəmiyyəti aşağıdakı formulanın köməyi ilə hesablanır və qiymətləndirilir:

$$M_{\text{mn}}^f = \frac{M_{\text{vu}}}{S_x} \quad (1.7)$$

Burada: M_{vu} -vergi məsrəflərinin çıxılması və uzunmüddətli öhdəliklər üzrə maraqların ödənilməsinə qədər formalaşan mənfəətin məbləğini ifadə edir.

Beynəlxalq uçot praktikasında əsas iqtisadi parametrlərdən biri sayılan xalis mənfəətin mümkün hədd səviyyəsi əmsalının (M_{xmh}) faktiki kəmiyyəti (1.8) sayılı formulanın köməyi ilə müəyyən olunur və bunun təcrübədə böyük effekt verdiyi iqtisadçı-alimlər və praktiklər tərəfindən xüsusi vurğulanır:

$$M_{\text{xmh}} = \frac{M_{\text{vux}}}{S_x} \quad (1.8)$$

Burada: M_{vux} -vergilərin və uzunmüddətli öhdəliklər üzrə maraqların ödənilməsindən sonra formalaşan xalis mənfəətin məbləğini göstərir.

Bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin keyfiyyət tərəfini xarakterizə edən rentabellik indikatorunun kritik əmsalı ($R_{kə}$) aşağıdakı formuladan istifadə edilməklə hesablanır və qiymətləndirilir:

$$R_{kə} = \frac{S_x - S_{dm}}{S_x} \quad (1.9)$$

Burada: S_{dm} -satışın ümumi dəyərinin tərkibində dəyişən məsrəflərin yekun məbləğini ifadə edir.

(1.5), (1.6), (1.7), (1.8) və (1.9) sayılı formulalardan göründüyü kimi, müasir dövrdə iqtisadi parametrlər sistemində mühüm yer tutan rentabellik göstəricisinin yuxarıda sadalanan bütün indikatorları eyni baza əsasında (satışın xalis həcmi) hesablanır və qiymətləndirilir. Lakin, rentabelliğin ayrı-ayrı göstəricilərinin hesablanması metodikası arasındakı fərqin olması, bizim fikrimizcə, «Mənfəət və zərərlər» haqqındakı hesabatda əks etdirilən mənfəət parametrlərinin yuxarıdan aşağıya, yəni ümumi (mühasibat) mənfəətdən müəssisənin xalis mənfəətinə kimi müəyyən ardıcılıqla təsnifatı ilə əlaqədar ola bilər. Bir faktı xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, rentabelliğin sadalanan bütün parametrləri müəssisənin (firmanın) gəlirlərinin formalaşmasının ayrı-ayrı tərəflərinin izahı baxımından bir-birini tamamlayır. Belə ki, rentabelliğin (1.5), (1.6) və (1.9) sayılı formulaları əsasında hesablanan göstəriciləri (əmsalları) istehsal menecmentində əmtələrin kəmiyyəti, məsrəflərin məbləği və qiymətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqənin əsaslandırılması və ona sistemli nəzarət zamanı geniş tətbiq olunur. Rentabelliğin bu göstəricilərinin səviyyəsinin aşağı düşməsi məhsula olan tələbatın zəiflədiyini və satılmış məhsulların qiymətinin istehlak olunmuş resursların qiymətini örtmə dərəcəsinin azaldığını göstərir. Məsrəflərin formalaşmasının, eləcə də şərti-sabit və şərti-dəyişən xərclər arasındakı nisbətə hər bir müəssisə üçün fərdi olmasına baxmayaraq (1.9) sayılı formula əsasında biznes-riskin qiymətləndirilməsi metodikası bazarın tutumunun və onun konyunkturasının dəyişməsi şəraitində satış qiymət-

lərinin formalaşması və məsrəflər üzərində sistemli nəzarətin həyata keçirilməsi məqsədilə tətbiq olunur. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, (1.9) sayılı formula bir sıra analitik məsələlərin həlli, yəni bazarın formalaşmasında konkret müəssisənin iştirakı, təsərrüfat subyektlərinin resurs təminatı və onun istifadəsi problemlərinin sistemli tədqiqi prosesində istifadə oluna bilər. (1.7) və (1.8) sayılı formulalar üzrə hesablanan rentabellik əmsallarının müqayisəsi əsas fəaliyyətdən yaranan maliyyə nəticələrinin (mənfəət, zərər) satışın həcmindən asılılıq dərəcəsini xarakterizə etməklə məhdudlaşmır. Zənnimizcə, bu formulalardan istifadə etməklə cəlb olunmuş vəsaitlərdən istifadənin effektivliyi və vergi məsrəflərinin idarə olunmasının səmərəliliyi qiymətləndirilə bilər. Lakin, ölkə müəssisələrinin uçot və təhlil təcrübəsindən fərqli olaraq beynəlxalq praktikada rentabelliğin yuxarıda sadalanan göstəricilərinin hesablanması və qiymətləndirilməsi informasiya imkanları baxımından heç bir çətinliklə müşayiət olunmur. Doğrudan da, dinamik balans sayılan və ölkə uçot praktikasında tətbiq olunan «Mənfəət və zərərlər» haqqında hesabat forması (1.5), (1.6), (1.7), (1.8) və (1.9) sayılı rentabellik əmsallarının hesablanması üçün zəruri olan informasiya yükünü daşımır. Məsələn, «Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında» hesabat formasında əks etdirilən «Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan gəlirlərin məbləği» göstəricisi «Mənfəət və zərərlər haqqında» hesabat formasında öz ifadəsini tapan «Satışın xalis həcmi» göstəricisindən kəskin sürətdə fərqlənir. Belə ki, «Satışın xalis həcmi» göstəricisi alıcılar tərəfindən verilmiş ödəmə öhdəlikləri və əmtəələrin (iş və xidmətlərin) satışı əsasında yaranan pul kütləsinin hesablaşma hesabında əks etdirilməsi prosedurasını xarakterizə edir. Bu zaman pul daxil olmaları müəssisənin sahə mənsubiyyəti ilə müəyyən olunan hissə istisna olmaqla bütün istehsal-istismar fəaliyyətinin nəticələrini öz tərkibində birləşdirir. Nəzəriyyə və praktikada «Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan gəlirlər» göstəricisi bütün pul daxil olmalarının ümumi cəmi kimi xarakterizə olunur. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, müasir dövrdə ölkə uçot praktikasında əmtəəlik məhsul satışından yaranan mənfəət və balans mənfəəti göstəriciləri öz tərkibinə görə satışdan mənfəət, xalis gəlirin məbləği və əsas fəaliyyətdən yaranan mənfəət

göstəriciləri ilə ekvivalent hesab edilmir. Bundan başqa, beynəlxalq praktikada «Müəssisənin əsas (əməliyyat) fəaliyyəti» anlayışı daha geniş anlamda şərh olunur.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, beynəlxalq təcrübədə rentabelliğin ikinci blok göstəriciləri mənfəətin (xalis mənfəətin) səhmdarlar, təsisçilər və investorlar tərəfindən müəssisəyə yönəldilən vəsaitin məbləğinə nisbəti şəklində hesablanır və qiymətləndirilir. Beynəlxalq praktikada ümumi balans mənfəəti, eləcə də «Mənfəət və zərərlər haqqında» hesabat formasının məlumatları əsasında rentabelliğin aşağıdakı ikinci blok göstəriciləri təyin olunur. Belə ki, bütün istehsal aktivlərinin dəyər ifadəsində verimi əmsalının (A_u) aşağıdakı riyazi aparat vasitəsilə hesablanması məntiqi baxımdan məqsədəuyğun sayılır:

$$A_u = \frac{M_{vux}}{A_{ou}} \quad (1.10)$$

Burada: A_{ou} -müəssisənin bütün istehsal aktivlərinin orta illik dəyərini ifadə edir.

Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, istər beynəlxalq və istərsə də ölkə uçot təcrübəsində investisiya olunmuş kapitalın verimi əmsalının (K_u) hesablanması nəzəri və praktiki cəhətdən xüsusi maraq doğurur:

$$K_u = \frac{M_{vu}}{A_{öu}} \quad (1.11)$$

Burada: $A_{öu}$ -qısamüddətli öhdəliklər çıxılmaqla müəssisənin bütün aktivlərinin orta illik dəyərini, yaxud kapitallaşdırılmış vəsaitlərin orta illik dəyərini (səhmdar kapitalı+uzunmüddətli öhdəliklər) göstərir.

Qərbi ölkələrinin uçot ədəbiyyatlarında xüsusi vurğulanan və iqtisadi parametrlər sistemində mühüm yer tutan «səhmdar kapitalının verimi əmsalı»nın (K_{sv}) mütləq kəmiyyəti beynəlxalq praktikada aşağıdakı metodika əsasında hesablanır və qiymətləndirilir:

$$K_{sv} = \frac{M_{vux}}{K_{xs}} \quad (1.12)$$

Burada: K_{xs} -səhmdar kapitalı kimi təqdim olunan xüsusi kapitalın orta illik məbləğini xarakterizə edir.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, istər Qərbi və istərsə də post-sovet məkanı ölkələrinin uçot, audit və təhlil praktikasında istehsal aktivlərinin verimi əmsalı (1.10 sayılı formula) təsərrüfat subyektlərinin sahib olduğu bütün potensialın gəlirlilik dərəcəsini xarakterizə edir. Bəzi uçot ədəbiyyatlarında (1.10) sayılı parametr «müəssisə menecerlərinin kapitaldan istifadə dərəcəsi (bacarığı, məhərəti)» indikatoru adlandırılır. Beynəlxalq praktikada istehsal aktivlərinin verimi əmsalı ümumi mühasibat mənfəəti, xalis mənfəət və əməliyyat mənfəəti kimi göstəricilərdən istifadə olunmaqla müxtəlif modifikasiyalarda hesablanıla və qiymətləndirilə bilər. Bundan fərqli olaraq investisiyaların verimi əmsalı (1.11 sayılı formula) bütün kapitalın yalnız uzunmüddətli investisiyalar və müəssisənin kapitallaşdırılmış mənfəətinə aid olan hissəsinin səmərəliliyini əks etdirir. Təcrübədə, (1.11) sayılı parametrdən istifadə etməklə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyəti haqqında ümumi fikir formalaşdırmaq nəzəri və praktiki cəhətdən elə də çətinlik törətmir. Lakin, təsərrüfat subyektlərinin mövcud hesabat formalarının məlumatları əsasında rentabelliğin sadalanan göstəricilərinin riyazi kəmiyyətini hesabladıqda xeyli problem meydana çıxır. Belə ki, maliyyə hesabatlarında ümumi mühasibat mənfəəti, xalis mənfəət və əməliyyat mənfəəti kimi göstəricilərin olmaması, istehsal fondlarının orta illik dəyərinin müəssisə aktivlərinin orta qalığından (dəyərindən) kəskin sürətdə fərqlənməsi (1.11) sayılı indikatorun hesablanılmasına və qiymətləndirilməsinə maneçilik törədən əsas faktorlardan biri hesab olunur. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, müəssisə aktivlərinin orta qalığı göstəricisi daşınmaz əmlakın qalıq dəyəri əsasında müəyyən edilir. Ehtiyatların cari dəyəri onların orta qalığının hesablanması üçün baza rolunu oynayır və bu zaman debitor borclarının və təsərrüfat subyektlərinin hesablaşma hesabında olan vəsaitin orta qalığının hesablama alqoritminə daxil edilməsi praktiki cəhətdən məqsədəuyğun sayılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə rentabellik səviyyəsini xarakterizə edən iqtisadi parametrlər sistemində səhmdar kapitalının verimi, yaxud rentabel-

liyi göstəricisinə xüsusi önəm verilir. Doğrudan da, səhmdarların əksər hissəsini və eləcə də adi səhm sahiblərini onlara aid olan səhmdar kapitalının mənfəətlilik dərəcəsi düşündürdüyündən, (1.12) sayılı parametr analitik baxımdan maraq doğurur. Aydın ki, qazanılmış mənfəətin (gəlirin) bir hissəsi səhmdarlara aid olmur və məhz buna görə də hesablama alqoritminin əsasında vergitutmadan sonra formalaşan və analitik işlərdə səhmdar kapitalının orta illik dəyərinə nisbətən göstərilən mənfəət (gəlir) indikatoru dayanır. Bu zaman müəssisənin bütün aktivlərinə, yaxud yalnız onun səhmdar kapitalına aid olan hissəsinə nisbətən hesablanan və qiymətləndirilən rentabellik göstəricilərinin səviyyəsinin müxtəlifliyi və onu doğuran səbəblərin araşdırılması zərurəti meydana çıxır. Məsələn burasındadır ki, müəssisənin bütün aktivlərinə və onun səhmdar kapitalına aid olan hissəsinə nisbətən hesablanan rentabellik göstəricilərinin səviyyəsinin müxtəlif olması obyektiv olaraq cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına maliyyələşdirmənin və «kredit rıçaqlarından» istifadənin səmərəliliyi ilə şərtləndirilə bilər. Təsərrüfat subyektləri bir qayda olaraq istehsal və kommersiya fəaliyyətini həyata keçirmək üçün borc vəsaitlərini cəlb etdikdə və sonradan onların dəyərini (faizlərlə birlikdə borc məbləğini) özünün gəlirləri hesabına ödədikdə, bu iqtisadi fakt müəssisədə maliyyə rıçaqlarından daha səmərəli istifadə olunduğunu göstərir. Əgər müəssisə borc vəsaitləri hesabına gəlir əldə edərsə və bu gəlirin həcmi müxtəlif öhdəliklərin (maraqların ödənilməsi üçün) riyazi kəmiyyətindən çox olarsa, onda faiz məbləğləri arasındakı fərq xüsusi kapitalın istifadəsindən yaranan mənfəətin artımı hesab olunur.

Bazar münasibətləri inkişaf etmiş əksər ölkələrdə müəssisənin uçot siyasətinin sabit qalması ilə əlaqədar olaraq rentabelliği xarakterizə edən göstəricilərin səviyyəsinin dəyişməsi reallığa söykənir. Gəlir formalaşdırıcı faktorların hesablama effekti daşıyan təhlili metodikasından fərqli olaraq rentabellik səviyyəsini xarakterizə edən parametrlərin araşdırılması prosedurası real məzmun daşıyır. Lakin, bununla yanaşı yenə də rentabellik haqqında informasiyanın bütün blok istifadəçilərinin maraqlarını tam ödəmək mümkün olmur. Məsələn burasındadır ki, müəssisənin kreditor və investorlarını ilk növbədə nəqd pula bağlı olan

gəlirlərin həcmi düşündürür. Bu kateqoriyadan olan şəxsləri gələcək dövrlərin xərclərinin formalaşması, debitor borcları hesablarındakı vəsaitin hərəkəti və amortizasiya ayırmalarının məsrəflərə silinməsi kimi uçot proseduraları maraqlandırmır. Məhz buna görə də müəssisənin kreditor və investoları mənfəətin yuxarıda sadalanan uçot proseduraları ilə qarşılıqlı əlaqəsini təhlil etmir. Səhmdarlar, kreditorlar və investoları təsərrüfat subyektlərinin mövcud potensialından istifadə şəraitində müəssisənin onları nəqd pul vəsaiti ilə təmin etmək perspektivi daha çox narahat edir. Bununla əlaqədar olaraq rentabellik səviyyəsini xarakterizə edən üçüncü blok göstəricilərə obyektiv zərurət yaranır. Beynəlxalq praktikada rentabellik səviyyəsini xarakterizə edən üçüncü qrup göstəricilər maliyyə (mühasibat) hesabatlarının informasiyası əsasında, eləcə də pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat formasının məlumatlarından istifadə olunmaqla təhlil edilir və qiymətləndirilir. Qərb ölkələrinin uçot və təhlil təcrübəsində rentabelliğin üçüncü blok göstəricilərinə aşağıdakı iqtisadi parametrlərin daxil edilməsi nəzəri və praktiki cəhətdən daha məqsəduyğun sayılır:

$$a) R_{d\delta} = \frac{P_{va}}{S_x} \quad (1.13);$$

$$b) R_{mk} = \frac{P_{va}}{A_{ou}} \quad (1.14);$$

$$v) R_{xk} = \frac{P_{va}}{K_{xs}} \quad (1.15);$$

$$v) R_{xk} = \frac{P_{va}}{B_{\delta\delta} + B_{f\delta}} \quad (1.16);$$

Burada: $R_{d\delta}$ -dövriyyənin rentabelliği əmsalını, P_{va} -xalis nəqd pul vəsaitləri axını (nəqd pul vəsaitləri maddəsi üzrə uçota alınan daxil olmalar və məsrəflərin fərqi), R_{mk} -məcmu kapitalın rentabelliği əmsalını, R_{xk} -xüsusi kapitalın rentabelliği əmsalını, K_{xs} -səhmdar kapitalı kimi təqdim olunan xüsusi kapitalın orta illik məbləğini, $B_{\delta\delta}$ -borcun xidmət əmsalını, $B_{f\delta}$ -öhdəliklər üzrə əsas borcun məbləğini, $B_{f\delta}$ -öhdəliklər üzrə ödənilən pul faizlərinin məbləğini göstərir.

(1.13), (1.14), (1.15) və (1.16) sayılı formulalardan görüldüyü kimi, rentabellik səviyyəsini xarakterizə edən üçüncü blok göstəricilər sistemi eyni informasiya bazasının məlumatları əsasında hesablanır və qiymətləndirilir. Aydındır

ki, yuxarıda sadalanan formulalar kompleksinin eyni informasiya bazasının məlumatları əsasında işlənilib hazırlanmasının zəruriliyi üçüncü blok indikatorlar arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xarakterinin təqdim olunan sxem çərçivəsində əsaslandırılması məqsədindən irəli gəlir. Məhz bu prinsipə əsaslanaraq beynəlxalq praktikada rentabelliğin (1.8) və (1.10) sayılı əmsalları arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xarakterinin əsaslandırılması üçün aşağıdakı sxemdən geniş istifadə olunur:

$$\frac{M_{vux}}{A_{ou}} = \frac{M_{vux}}{S_x} \times \frac{S_x}{A_{ou}} \quad (1.17);$$

(1.17) sayılı formulada $(\frac{S_x}{A_{ou}})$ nisbəti müəssisənin bütün istehsal aktivlərinin

dövriyyəsinə göstərir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, (1.17) sayılı formulaya daxil olan hər bir parametr iqtisadi baxımdan müəyyən mənə yükü daşmasına baxmayaraq özünün analitik mahiyyətini digər göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqədə təhlil edilməklə açə bilər. İstər beynəlxalq praktikada və istərsə də ölkə uçot təcrübəsində universal iqtisadi göstərici dedikdə müəssisənin istehsal və kommərsiya fəaliyyətinin gəlirlilik (rentabellik) səviyyəsi indikatoru başə düşülür. Belə ki, xalis mənəfətin ən aşağı hədd səviyyəsi də istehsal aktivlərinin çoxsaylı dövriyyəsi hesabına onların kifayət dərəcədə verimini, yaxud gəlirliliyini təmin edir. Məhz bu metodoloji yanaşma tərzinə istinad edərək əmlakın səhmdar kapitalına aid olan hissəsinin verimi əmsalının (1.12 sayılı formula) rentabellik səviyyəsinə xarakterizə edən digər göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqəsinin sxemini daha da dərinləşdirmək olar:

$$\frac{M_{vux}}{K_{xs}} = \frac{M_{vux}}{A_{ou}} \times \frac{A_{ou}}{K_{xs}} = \frac{M_{vux}}{S_x} \times \frac{S_x}{A_{ou}} \times \frac{A_{ou}}{K_{xs}} \quad (1.18)$$

(1.18) sayılı formulada $(\frac{A_{ou}}{K_{xs}})$ nisbəti müəssisənin bütün istehsal aktivlərinin

tərkibində səhmdar kapitalının xüsusi çəkisini ifadə edir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müəssisədə maliyyə rıçaqlarından istifadə edilməsi investisiyaların rentabelliği göstəricisinin səviyyəsinin kifayət qədər yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradır. Əgər (1.12) sayılı formulada verilmiş nis-

bəti (K_{sv}) vasitəsilə, (1.11) düsturundan istifadə olunmaqla hesablanılan və qiymətləndirilən investisiya edilmiş kapitalın verimi əmsalını (K_u)-lə, uzunmüddətli borc vəsaitlərindən istifadəyə görə ödənilməsi nəzərdə tutulan faiz dərəcəsini (i) simvolu ilə işarə etsək, onda (1.11) düsturunu aşağıdakı kimi modifikasiya etmək olar:

$$K_u = \frac{M_{vux} + (A_{\ddot{u}} - K_{xs}) \times i}{A_{\ddot{u}}} \quad (1.19)$$

(1.19) sayılı formulada əks etdirilən qısamüddətli öhdəliklər çıxılmaqla müəssisənin bütün aktivlərinin orta illik dəyəri, yaxud kapitallaşdırılmış vəsaitlərin orta illik dəyəri ilə (səhmdar kapitalı+uzunmüddətli öhdəliklər) səhmdar kapitalı kimi təqdim olunan xüsusi kapitalın orta illik məbləği arasındakı fərq müəssisənin uzunmüddətli öhdəliklərinin (uzunmüddətli borc vəsaitlərinin) həcmi göstərir. Əgər müəssisənin uzunmüddətli öhdəliklərinin (uzunmüddətli borc vəsaitlərinin) həcmi ($U_{\ddot{o}}$) simvolu ilə işarə etsək və müəyyən riyazi hesablamaları aparsaq, onda modifikasiya olunmuş (1.19) sayılı formula aşağıdakı kimi olar:

$$M_{vux} = r\dot{C}A_{\ddot{u}} - (A_{\ddot{u}} - K_{xs})\dot{C}i \quad (1.20)$$

Fikrimizcə, (16) sayılı formulanı onun özünə adekvat olan (16a) sayılı formula modifikasiya etmək və rentabelliğin sistemli təhlilinin tələblərinə uyğunlaşdırmaq nəzəri və praktiki cəhətdən elə də çətinlik törətmir:

$$M_{vux} = r\dot{C}(K_{xs} + U_{\ddot{o}}) - U_{\ddot{o}}\dot{C}i \quad (1.20a)$$

Zənnimizcə, (1.20) və (1.20a) sayılı formulalardan istifadə etməklə təsərrüfat subyektlərində rentabellik səviyyəsinin təhlili üçün faydalı sayıla biləcək bir sıra riyazi bərabərliklər formalaşdırmaq və onların alqoritmini yazmaq metodiki və praktiki baxımdan effektiv sayılır:

$$1) R_{uk} = r\dot{C} \frac{U_{\ddot{o}}}{K_{xs}} \times (r - i) \quad (1.21)$$

$$2) r = \frac{R_{uk} \times K_{xs} + i \times U_{\ddot{o}}}{K_{xs} + U_{\ddot{o}}} \quad (1.22)$$

Burada: R_{uk} - Müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin rentabellik səviyyəsini göstərir.

(1.22) sayılı formuladan görüldüyü kimi, bütün investisiya olunmuş vəsaitlərin verimi əmsalı özündə həm səhmdar kapitalı kimi təqdim olunan xüsusi kapitalın və həm də uzunmüddətli öhdəliklərin (uzunmüddətli borc vəsaitlərinin) verimi əmsallarının kəmiyyətini birləşdirir. (1.21) sayılı düstur isə, bütün digər şərtlər gözlənilməklə səhmdar kapitalının verimi əmsalının səviyyəsinin xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərin nisbəti əmsalından üstün olduğunu göstərir. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda rentabellik səviyyəsinin cari təhlilinin blok-sxeması çərçivəsində qiymətləndirilən və hesabat dövrünün məlumatlarına əsaslanmaqla öyrənilən indikatorlar arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xarakterinin öyrənilməsi müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Bununla yanaşı, müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub olan təsərrüfat subyektlərində aparılan təhlil zamanı analoji müəssisələrin-rəqiblərin istehsal və kommersion fəaliyyətini xarakterizə edən əsas iqtisadi parametrlərin bazis dövrü ilə müqayisə olunması prosedurasının nəzəri və praktiki cəhətdən böyük effekt verdiyi nəzəri ədəbiyyatlarda xüsusi vurğulanır. Zənnimizcə, bu istiqamətdə aparılan təhlil uzun zaman kəsiyini əhatə etdikdə və onun metodikası ümumi iqtisadi inkişaf fonunda qurulduqda daha səmərəli olur.

II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ RENTABELLİYİ XARAKTERİZƏ EDƏN GÖSTƏRİCİLƏRİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODİKASI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

2.1. Müasir dövrdə kəmiyyət göstəricisi sayılan mənfəətin təhlilinin metodiki problemləri

Bazar şəraitində tədqiq edilən iqtisadi hadisə və proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi daha da mürəkkəbləşir, menecmentin mühüm funksiyalarından biri sayılan maliyyə təhlilinin dəqiqliyinə və operativliyinə tələbat xeyli artır. Bu isə, öz növbəsində, maliyyə təhlilinin mövcud metodikasının mühasibat uçotu və hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsini və ona yeni aspektlərin əlavə olunmasını tələb edir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, belə bir vəziyyət təsərrüfat subyektlərinin maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadə səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən və kompleks maliyyə təhlilinin mühüm bloklarından biri sayılan mənfəət və rentabellik göstəricilərinə də şamil edilə bilər.

Məlumdur ki, bazar şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsində əsas kəmiyyət parametri hesab edilən və müəssisənin elmi-texniki, iqtisadi və sosial inkişafı üçün vəsait mənbəyi rolunu oynayan mənfəət göstəricisinin mütləq kəmiyyəti əmtəəlik məhsulun istehsal xərclərindən, satış qiymətindən, satışın həcmi və strukturundan, istehsal olunmuş məhsulun keyfiyyətindən, material resurslarının və enerji daşıyıcılarının bazar qiymətlərindən asılı olaraq dəyişikliyə məruz qalır. Məhz buna görə də, müasir dövrdə mənfəəti formalaşdıran amillərin düzgün müəyyən edilməsi və onların dəqiq təsnifatı maliyyə təhlilinin sözügedən blokunun yeni metodikasının işlənilib hazırlanması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə mənfəət göstəricisi ümumiləşdirici iqtisadi parametr kimi daxili və xarici bazarda baş verən dəyişikliyə tez reaksiya verir və rəqabət zamanı

əlverişli üstünlük yaradır. Bazar şəraitində o kompleks xarakter alır, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini əhatə edir, onların istehsal və kommertiya fəaliyyətinin mühüm elementlərindən birinə çevrilir. Bütövlükdə götördükdə isə, müəssisənin maliyyə nəticələrinin iqtisadi təhlilinin prinsipinə yeni metodikasının yaradılması üzrə aparılan iş onun tərkib hissələrinin sistemliliyini və kompleksliliyini tələb edir. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlili metodikasının geniş göstəricilər sistemini əhatə etməsi və bu zaman iqtisadi, sosial, texniki və texnoloji amillərin nəzərə alınması tamamilə məntiqli və qanunauyğun görünür. Zənnimizcə, bu qaydada təşkil edilən iqtisadi təhlil onun praktiki nəticələrini yaxşılaşdırma və idarəetmə üçün zəruri informasiya əldə etməyə imkan verə bilər.

Praktikada, bir qayda olaraq təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəətin amilli təhlili metodikası mühasibat və statistik hesabatların məlumatlarından istifadə etməklə iriləşdirilmiş faktorlar əsasında işlənilir hazırlanır. Məhz buna görə də, müasir dövrdə mənfəətin amilli təhlili metodikasına satışın həcmində artması və istehsal xərclərinin aşağı salınması amilləri ilə yanaşı elmi-texniki tərəqqi faktorunun da daxil edilməsi xüsusi effekt verə bilər. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı və istehsalın texnoloji proseslərinin fasiləsiz təkmilləşdirilməsi şəraitində isə mənfəətin səviyyəsinə təsir göstərən intensiv amillərin təhlili metodikasına xüsusi diqqət yetirilir. Çünki, bu amillər nisbətən sərbəst olmaqla mənfəətin səviyyəsinə həlledici təsir göstərir, texnika və texnologiyanın təkmilləşdirilməsi, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı olan keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərini özündə birləşdirir. Milli bazarın formalaşması, müxtəlif mülkiyyət formalarına keçid, sərbəst qiymət siyasəti, kiçik, orta və xarici investisiyalı müəssisələrin meydana gəlməsi, yeni iqtisadi mexanizmin təşəkkül tapması kimi amillər də təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəətə öz həlledici təsirini göstərir.

Göründüyü kimi, bazar münasibətləri təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəətin təhlili me-

todikasının yüksək səviyyədə işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatlarının axtarılması mexanizmini yaratmağa imkan verən iqtisadi göstəricilər sisteminin müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirilməsi və maliyyə nəticələrinin formalaşmasının metodoloji əsaslarının ümumiləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi sözügedən metodikanın işlənilib hazırlanması probleminin həllində müstəsna nəzəri və praktiki əhəmiyyət daşıyır. Doğrudan da, belə bir metodika müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinə real qiymət verməyə, onun sosial və iqtisadi tərəflərinin qarşılıqlı əlaqəsini aşkara çıxarmağa və müəyyən edilmiş nöqsanların aradan qaldırılması üçün optimal idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanmasına bilavasitə şərait yarada bilər. Lakin, müasir dövrdə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərində mənfəətdən vergilərin tutulması kompleks iqtisadi təhlilin mühüm bloklarından biri hesab edilən maliyyə nəticələrinin formalaşmasının metodoloji əsaslarının sistemli şəkildə öyrənilməsini xeyli çətinləşdirir. Çünki, mənfəət təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin effektivliyini xarakterizə edən mühüm göstərici olmaqla bir tərəfdən müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafının maliyyələşdirilməsi mənbəyi rolunda, digər tərəfdən dövlət və yerli büdcələrin gəlirlərinin formalaşdırılması amili kimi çıxış edir. Məhz bu baxımdan, bazar münasibətləri şəraitində istər təsərrüfat subyektləri və istərsə də dövlət orqanları mənfəətin mütləq məbləğinin artırılmasında daim maraqlı olur. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, maliyyə nəticələrinin formalaşmasının kompleks təhlilinin yuxarıda sözügedən metodikası həm daxili istifadəçilər və həm də vergi orqanları, kreditorlar və investorlar üçün vacib olmaqla, mənfəətin mütləq məbləğinin, təsisçilərin və səhmdarların gəlirlərinin artırılması üzrə müəssisənin potensial imkanını müəyyən etməyə və təsərrüfat subyektlərinin «maliyyə sağlamlığını» dəqiq proqnozlaşdırmağa imkan verir. Ona görə də, iqtisadi ədəbiyyatlarda və tədris-metodik vəsaitlərdə qeyd olunan problemin ciddiliyi nəzərə alınaraq mənfəətin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadə olunmasının təhlilinin bir neçə mərhələdə aparılması təklif olunur və onun təcrübədə böyük effekt verdiyi xüsusi vurğulanır: a) ümumi balans (mühasibat)

mənfəətinin tərkibi, strukturu və dinamikasının təhlili; b) məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin amilli təhlili; v) sair satışdan yaranan mənfəətin və satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin təhlili; q) mənfəətin bölüşdürülməsinin təhlili; d) mənfəətdən vergilərin təhlili; e) xalis mənfəətin formalaşmasının təhlili; ə) xalis mənfəətin yığım və istehlak fondları arasında bölüşdürülməsi və istifadəsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi; i) təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və mənfəət üzrə proqnozun işlənilib hazırlanması. Zənnimizcə, iqtisadi təhlilin sadalanan mərhələlər üzrə məqsədinə nail olunması aşağıdakı vəzifələr kompleksinin sistemli şəkildə həllini tələb edir: 1) mənfəət planının (proqnozunun) reallığının təhlili və qiymətləndirilməsi; 2) ümumi balans (mühasibat) mənfəətinin tərkibinin, strukturunun və dinamikasının qiymətləndirilməsi; 3) məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətə təsir edən amillərin müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirilməsi və onların təsirinin hesablanması; 4) mənfəətin həcmünün artırılması ehtiyatlarının müəyyən edilməsi və müəssisənin gələcək inkişaf perspektivləri nəzərə alınmaqla onlardan istifadə üzrə tədbirlər paketinin işlənilib hazırlanması. Mənfəətin sadalanan bütün bu parametrlər üzrə təhlili üçün əsas obyekt məhsul (iş və xidmətlər) satışının həcmi və onun maliyyə nəticəsi, satış-dankənar gəlir və itkilər, ayrı-ayrı satış növlərindən daxilolmalar, sair satışdan əldə edilən mənfəət hesab olunur.

Məlumdur ki, müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersion fəaliyyətinin müxtəlif tərəfləri maliyyə nəticələrini xarakterizə edən göstəricilər sistemində son dəyər qiymətini alır. Müasir dövrdə müəssisənin ümumi mənfəət məbləği «balans mənfəəti» və ya «mühasibat mənfəəti» göstəricisi ilə xarakterizə edilir. Balans mənfəəti isə, öz növbəsində, ümumiləşdirilmiş şəkildə müəssisənin istehsal və kommersion fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrini ifadə edir. Praktikada, bir qayda olaraq istər balans mənfəətinin və istərsə də onun tərkib elementlərindən biri olan məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə edilən mənfəətin təhlilinə mənfəət planının (proqnozunun) real və əsaslı olmasının qiymətləndirilməsindən başlanılır. Çünki, mənfəət planının (proqnozunun) real olması perspektivdə müəyyən təşkilati-texniki tədbirlərin ye-

rinə yetirilməsinə, dövlət və yerli büdcələrin gəlirlərinin formalaşmasına, sosial inkişafa zəruri vəsaitin yönəldilməsinə bilavasitə təsir göstərməklə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsinə, kreditqaytarma bacarığının və ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılmasına əlverişli şərait yaradır. Göründüyü kimi, müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrinin müəyyən olunması prosesində mənfəət planının (proqnozunun) reallığının təhlili mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərində istehsalın effektivliyini qiymətləndirməyə, perspektivdə pul gəlirlərinin əldə edilməsi imkanlarını proqnozlaşdırmağa və mənfəətin mütləq məbləğini əvvəlcədən hesablamağa imkan verir. Məhz buna görə də, mənfəət planının (proqnozunun) reallığının təhlili prosesində məhsul istehsalı və satışının həcmi, əmtəəlik məhsulun strukturu, məhsul vahidinin maya dəyəri və satış qiyməti kimi mənfəəti formalaşdıran amillər dərinlən öyrənilir və qiymətləndirilir. Zənnimizcə, müasir bazar münasibətləri şəraitində yuxarıda sadalanan amillərlə yanaşı praktikada geniş tətbiq olunan «gərginlik əmsalı»nın hesablamaya daxil edilməsi mənfəət planının (proqnozunun) reallığının əsaslandırılması probleminin həllində mühüm rol oynaya bilər. Çünki, müasir dövrdə «gərginlik əmsalı» məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin aşağı salınması hesabına mənfəətin mütləq məbləğinin artımını daha dəqiq ifadə edir.

Məlumdur ki, ümumi balans (mühasibat) mənfəəti təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi hesab edilməklə məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan mənfəəti, sair satışdan yaranan mənfəəti, satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosunu özündə birləşdirir. Praktika-
da ümumi balans (mühasibat) mənfəətinin tərkibi, strukturu və dinamikasının qiymətləndirilməsi maliyyə təhlilinin əsas metodlarından istifadə etməklə həyata keçirilir. Sözügedən istiqamətdə həyata keçirilən iqtisadi təhlil prosesində real elmi nəticəyə nail olmaq məqsədilə təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayan və subyektiv xarakter daşıyan inflasiya (deflyasiya) amilinin təsirinin nəzərə alınması və məhsul (iş və xidmətlər)

satışından əldə olunan pul gəlirlərinin (əlavə dəyər vergisi və aksizlər daxil edilmədən) məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətinin orta artım indeksinə görə təshih edilməsi məqsədəuyğun sayılır. Bu qayda üzrə ümumi balans (mühasibat) mənfəətinin məbləği təshih olunduqdan sonra onun tərkibi, strukturu və dinamikası aşağıdakı formada tərtib edilən analitik cədvəlin köməyi ilə qiymətləndirilir.

Cədvəl 2.1.

Balans (mühasibat) mənfəətinin tərkibi və dinamikasının təhlili (min manatla)

<i>Ümumi balans (mühasibat) mənfəətinin tərkibi</i>	<i>2013</i>		<i>2014</i>	
	<i>məbləğ</i>	<i>strukturu, %-lə</i>	<i>məbləğ</i>	<i>strukturu, %-lə</i>
1. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəət	948341	93,69	972530	93,64
2. Sair satışdan əldə olunan mənfəət	45346	4,48	46967	4,52
3. Satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosu	18575	1,83	19094	1,84
Ümumi balans (mühasibat) mənfəətinin məbləği	1012262	100,00	1038591	100,00

2.1 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, ümumi balans (mühasibat) mənfəətinin məbləği 2014-cü ildə 2013-cü ilə nisbətən 26329 min manat (1038591-1012262) çoxalmış və bu artım 2,61%-ə ($26329:1012262 \times 100$) bərabər olmuşdur. Ümumi balans (mühasibat) mənfəətinin tərkibində məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəət, sair satışdan əldə olunan mənfəət, satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosu müvafiq olaraq 93,64%, 4,52% və 1,84% təşkil etmişdir. Lakin, ümumi balans (mühasibat) mənfəətinin tərkib elementlərinin xüsusi çəkisi daim dəyişə bilər.

Məlumdur ki, təsərrüfat subyektlərinin ümumi balans (mühasibat) mənfəətinin məbləği çoxsaylı obyektiv və subyektiv amillərin təsiri nəticəsində dəyişir. Bununla yanaşı müəssisədə tətbiq olunan uçot siyasətinin mənfəətə xeyli təsir etməsi və bu faktın iqtisadi ədəbiyyatlarda xüsusi vurğulanması nəzəri və praktiki cəhətdən tamamilə məntiqli görünür. Belə ki, təsərrüfat subyektləri praktikada «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa və digər normativ sənədlərə müvafiq olaraq maliyyə nəticələrinin formalaşmasına nəzərə

çarpacaq dərəcədə təsir edə bilən uçotun bəzi metodlarından (əmlakın əsas vəsaitlərə və ya azqiymətli və tezköhnələn əşyalara aid edilməsinin dəyər sərhədinin dəyişməsi; azqiymətli və tez xarab olan əşyalar üzrə köhnəlmənin hesablanması metodunun dəyişməsi; qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi və onlara amortizasiyanın hesablanması qaydalarının dəyişməsi; sürətli amortizasiya metodundan istifadə olunması; istehsal ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi metodlarının (FİFO, NİFO, LİFO) seçilməsi; əsas vəsaitlərin təmiri üzrə xərclərin istehsal məsrəflərinə silinməsi qaydasının dəyişməsi; gələcək dövrlərin xərclərinin örtülmə müddətinin dəyişməsi; məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin müəyyən edilməsi metodunun dəyişməsi) sərbəst surətdə istifadə edir. Məhz buna görə də, bazar münasibətləri şəraitində sözügedən istiqamətdə aparılan təhlil prosesində müəssisənin uçot siyasətinin mənfəətə təsiri nəzərə alınır və onun ümumi balans (mühasibat) mənfəətinə, vergitutulan mənfəətə, xalis mənfəətə və eləcə də vergilərin həcminə, səhmdarlara ödənilən dividendlərin məbləğinə təsiri müəyyən edilir və qiymətləndirilir.

2.1 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, ümumi balans (mühasibat) mənfəətinin tərkibində böyük xüsusi çəkiyə malik olan və bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin son nəticələrini xarakterizə edən əsas iqtisadi göstəricilərdən biri məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləği hesab olunur. Çünki, müasir dövrdə məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə edilən mənfəət planının (proqnozunun) yerinə yetirilməsi təkcə müəssisənin maliyyə fəaliyyətini deyil, həm də onun işgüzar fəallığını qiymətləndirmək üçün əsas meyar sayılır. Aydındır ki, məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinə obyektiv xarakterə malik olan müxtəlif amillər təsir göstərir: 1) məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətinin dəyişməsi; 2) satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) strukturunun dəyişməsi; 3) məhsul (iş və xidmətlər) satışının həcmində dəyişməsi; 4) məhsulun (iş və xidmətlərin) istehsal xərclərinin dəyişməsi; 5) məhsulun (iş və xidmətlərin) tərkibində struktur dəyişiklikləri hesabına istehsal xərclərinin səviyyəsinin dəyişməsi; 6) materialların bazar qiymətinin və

enerji daşıyıcılarının tariflərinin dəyişməsi; 7) məhsulun (iş və xidmətlərin) bir manatına sərf olunan xərclərin dəyişməsi; İqtisadi təhlil prosesində yuxarıda sadalanan amillərin mənfəətə təsiri aşağıdakı qaydada müəyyən olunur [48, s.16] .

1. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin ümumi məbləğinin dəyişməsinin (ΔP) hesablanması:

$$\Delta P = P_1 - P_0 \quad (2.1)$$

burada, P_0 – bazis dövründəki mənfəətin faktiki kəmiyyətini, P_1 – isə hesabat ilindəki mənfəətin mütləq məbləğini ifadə edir.

2. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) qiymətinin dəyişməsinin mənfəətə təsirinin (ΔP_1) hesablanması:

$$\Delta P_1 = N p_1 - N p_{1,0} = \sum p_1 q_1 - \sum p_0 q_1 \quad (2.2)$$

burada, $N p_1 = \sum p_1 q_1$ – hesabat ilində faktiki qiymətlə satışın həcmi, $N p_{1,0} = \sum p_0 q_1$ – isə bazis ilinin qiyməti ilə hesabat ilində satışın faktiki məbləğini göstərir.

3. Məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmində baş vermiş dəyişikliklərin mənfəətə təsirinin (ΔP_2) hesablanması:

$$\Delta P_2 = P_0 K_1 - P_0 = P_0 (K_1 - 1) = P_0 \left(\frac{S_{1,0}}{S_0} - 1 \right) \quad (2.3)$$

burada, P_0 – bazis dövründəki mənfəəti, K_1 – satışın həcmi artım əmsalını ifadə edir.

4. Məhsulun (iş və xidmətlərin) strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər hesabına məhsulun həcmi dəyişməsinin mənfəətə təsirinin (ΔP_3) qiymətləndirilməsi:

$$\Delta P = P_0 (K_2 K_1) = P_0 \left(\frac{N_{1,0}}{N_0} - \frac{S_{1,0}}{S_0} \right) \quad (2.4)$$

burada, K_2 – satış qiyməti ilə faktiki satış həcmi artım əmsalını xarakterizə edir.

5. Məhsulun (iş və xidmətlərin) istehsal xərclərini aşağı salınmasından əldə edilən qənaətin mənfəətə təsirinin (ΔP_4) hesablanması:

$$\Delta P_4 = S_{1,0} - S_1 \quad (2.5)$$

burada, $S_{1,0}$ – hesabat ilində satılmış məhsulun bazis dövrünün qiyməti ilə istehsal xərclərinin, S_1 – isə hesabat dövründə satılmış məhsulun faktiki istehsal xərclərini göstərir.

6. Məhsulun (iş və xidmətlərin) tərkibində baş vermiş struktur dəyişiklikləri hesabına istehsal xərclərinin dəyişməsinin mənfəətə təsirinin (ΔP_5) hesablanması:

$$\Delta P_5 = S_0 K_2 - S_{1,0} \quad (2.6)$$

burada, S_0 – bazis dövrünün istehsal xərclərini ifadə edir.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, praktikada mühasibat uçotunun məlumatlarından istifadə etməklə materialların bazar qiymətinin və xidmət tariflərinin dəyişməsinin (ΔP_6), eləcə də təsərrüfat intizamının pozulması nəticəsində yaranan itkilərin (ΔP_7) mənfəətə təsirini hesablamaq elə də çətinlik törətmir. Bu zaman yuxarıda sadalanan amillərin mənfəətə təsirinin cəmi hesabat dövründə mənfəət üzrə baş verən ümumi dəyişikliyə (ΔP) bərabər olur. Yəni

$$\Delta P = P_1 - P_0 = \Delta P_1 + \Delta P_2 + \Delta P_3 + \Delta P_4 + \Delta P_5 + \Delta P_6 + \Delta P_7 \quad (2.7)$$

$$\text{və ya } \Delta P = \sum_{i=1}^7 \Delta P_i \quad (2.8)$$

Nəzəriyyə və praktikadan məlumdur ki, məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin amilli təhlili prosesində ilk növbədə mənfəət planının (proqnozunun) icra səviyyəsi qiymətləndirilir. Bu məqsədlə aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir.

Cədvəl 2.2

Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin təhlili və qiymətləndirilməsi (min manatla)

<i>Göstəricilər</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>Kənarlaşma (+; -)</i>	
			<i>mütləq ifadədə</i>	<i>faizlə</i>
1. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirləri	7197659	7574165	+376506	+5,23
2. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) istehsal xərcləri	6249318	6601635	+352317	+5,64
3. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəət	948341	972530	+24189	+2,55

2.2 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, 2013-cü ilə nisbətən 2014-cü ildə məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə edilən mənfəətin mütləq məbləği 24189 min manat (972530-948341) və ya 2,55% ($24189:948341 \times 100$) artmışdır. Zənnimizcə, bu artım ilk növbədə məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin müəyyən olunması formulasına daxil olan və iqtisadi ədəbiyyatlarda birinci dərəcəli faktorlar kimi xarakterizə edilən hər bir elementin dəyişməsi hesabına baş vermişdir. Lakin, müasir dövrdə məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinə hesablama formuluna daxil olan birinci dərəcəli iki amillə yanaşı, çoxlu sayda obyektiv xarakterə malik ikinci dərəcəli faktorlar təsir göstərir. Yuxarıda sözügedən birinci və ikinci dərəcəli amillərin məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinə təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək üçün praktikada aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib olunması məqsəduyğun sayılır (bax sədvəl 2.3).

2.3 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləği 2013-cü ilə nisbətən 2014-cü ildə 24189 min manat artmışdır. Bu artım aşağıdakı birinci və ikinci dərəcəli amillərin təsiri nəticəsində baş vermişdir:

Cədvəl 2.3

Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin amilli təhlili (min manatla)

<i>Göstəricilər</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2013-ci ilin qiyməti və maya dəyəri ilə 2014-cü ildə satışın faktiki həcmi</i>
1. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirləri	7197659	7574165	7318276
2. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) istehsal xərcləri	6249318	6601635	6353814
3. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəət	948341	972530	964462

1) Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmi və strukturunun dəyişməsi:

$$964462 - 948341 = +16121 \text{ min manat};$$

2) Məhsul (iş və xidmətlər) satışının həcmində dəyişməsi:

$$948341 \times \left(\frac{7318276}{7197659} \times 100 - 100 \right) : 100 = +15892,12 \text{ min manat};$$

3) Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) strukturunun dəyişməsi:

$$16121-15892,12=+228,88 \text{ min manat};$$

4) Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) istehsal xərclərinin dəyişməsi:

$$6353814-6601635=-247821 \text{ min manat};$$

5) Məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətinin dəyişməsi:

$$7574165-7318276=+255889 \text{ min manat};$$

Bir faktı qeyd edək ki, ölkə uçot təcrübəsində məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinin dəyişməsinə səbəb olan birinci və ikinci dərəcəli amillərin təsirini iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə də hesablamaq və qiymətləndirmək olar. Bu məqsədlə məhsul (iş və xidmətlər) satışı üzrə biznes-planın yerinə yetirilməsi əmsalı ($7318276:7197659=1,0168$) hesablanılır və həmin əmsala görə mənfəətin bazis məbləği ($948341 \times 1,0168=964233,12$) təshih edilir. İqtisadi təhlilin növbəti mərhələsində məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan mənfəətin mütləq məbləği bazis xərcləri və bazis qiyməti, satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) faktiki həcmi və faktiki strukturuna görə ($7318276-6353814=964462$) yenidən qiymətləndirilir. Daha sonra təsərrüfat subyektlərinin əldə edəcəyi mənfəətin mütləq məbləği məhsul (iş və xidmətlər) satışının həcmi, strukturu və qiymətinin faktiki kəmiyyətinə və bazis xərclərinə görə ($7574165-6353814=1220351$) hesablanılır. Təhlil prosesində daha real nəticəyə nail olmaq məqsədi ilə yuxarıda aparılan hesablamalar aşağıdakı qaydada sistemləşdirilir.

Cədvəl 2.4

Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin məbləğinə təsir edən birinci və ikinci dərəcəli amillərin təsirinin hesablanması və qiymətləndirilməsi

Göstəricilər	Hesablama şərtləri				Mənfəətin məbləği, min manatla
	məhsul (iş və xidmətlər) satışının həcmi	əmtəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) strukturu	məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiyməti	məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyəri	
Biznes-plan	Biznes-plan	Biznes-plan	Biznes-plan	Biznes-plan	948341
I şərt	Faktiki	Biznes-plan	Biznes-plan	Biznes-plan	964233,12
II şərt	Faktiki	Faktiki	Biznes-plan	Biznes-plan	964462
III şərt	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Biznes-plan	1220351
Faktiki	Faktiki	Faktiki	Faktiki	Faktiki	972530

2.4 sayılı cədvəlin məlumatlarından və iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinə A.D.Şeremet və R.S.Sayfulin tərəfindən təklif edilən metodika vasitəsilə hesablamaya daxil olunan hər bir amilin təsirini müəyyən etmək və qiymətləndirmək praktiki cəhətdən elə də çətinlik törətmir.

1) Məhsul (iş və xidmətlər) satışının həcmnin dəyişməsi:

$$964233,12-948341=+15892,12 \text{ min manat};$$

2) Əmtəəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) strukturunun dəyişməsi:

$$964462-964233,12=+228,88 \text{ min manat};$$

3) Məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətinin dəyişməsi:

$$1220351-964462=+255889 \text{ min manat};$$

4) Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) istehsal xərclərinin dəyişməsi:

$$972530-1220351=-247821 \text{ min manat};$$

Aparılan hesablamalardan görüldüyü kimi, məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləği müəssisənin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayan (satış qiymətinin yüksəlməsi) və subyektiv xarakter daşıyan (əmtəəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) strukturunun dəyişməsi) faktorlar hesabına artmışdır. Məhsulun (iş və xidmətlərin) istehsal xərclərinin yüksəlməsi hesabına mənfəətin mütləq məbləği 247821 min manat azalmışdır. Yuxarıda aparılan hesablamalar, həmçinin məhsulun (iş və xidmətlərin) qiymətinin artım tempinin istehlak edilmiş resursların qiymətinin artım tempindən yüksək olması fikrinə gəlməyə imkan verir. Məhsulun (iş və xidmətlərin) qiymətinin artım indeksinin resursların qiymətinin artım indeksinə nisbəti qiymətin deflyatoru adlanır və bu göstərici praktikada maliyyə məhsuldarlığını xarakterizə edir.

Aparılan nəzəri və praktiki təhlil işlərindən görüldüyü kimi, müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan və bazar münasibətləri şəraitində mühüm iqtisadi parametr kimi xarakterizə olunan mənfəət göstəricisinin mütləq kəmiyyəti çoxsaylı amillərin təsiri nəticəsində dəyişir. Zənnimizcə, yuxarıda sözügedən amillər içərisində mənfəətin mütləq məbləğinin artmasına səbəb olan intensiv faktorlar mühüm yer tutur.

Çünki, bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin nəticələrindən bilavasitə asılı olan keyfiyyət amilləri məhsul (iş və xidmətlər) satışının həcmnin artmasına səbəb olmaqla, maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradır. Belə bir şəraitdə müəssisənin kommersiya hesabı və özünümaliyyəyə keçmə prinsipi əsasında fəaliyyətinin təmin edilməsinə əlverişli şərait yaradan bir sıra tədbirlərin (iqtisadiyyatın bütün sahələrində sahibkarlığın inkişafı; müəssisələr arasında istehsal-təsərrüfat əlaqələrinin genişləndirilməsi; xərclərin minimuma endirilməsi; mənfəət və rentabelliyin yüksəldilməsi) kompleks şəkildə həyata keçirilməsinə obyektiv zərurət yaranır. Yuxarıda aparılan nəzəri və praktiki araşdırmalar göstərir ki, yeni bazar strukturlarının səmərəli fəaliyyəti, xərclərin minimalaşdırılması və mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması biri-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan elmi-texniki, sosial-iqtisadi, hüquqi və digər amillərin təsiri nəticəsində reallaşa bilər. Deyilənlərdən başqa, mənfəət göstəricisinin mütləq kəmiyyətinə sonsuz sayda xırda amillər təsir göstərir və onlar da, öz növbəsində, müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirilə bilər. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, son zamanlar dərc edilən spesifik ədəbiyyatlarda və yerinə yetirilən elmi-tədqiqat işlərində ümumi balans (mühasibat) mənfəətinin məbləğinin artırılması ehtiyatlarının konkret məhsul (iş və xidmətlər) növləri üzrə müəyyən olunması məqsədəuyğun sayılır. Təcrübədə, bir qayda olaraq mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatlarına məhsul (iş və xidmətlər) satışı həcmnin dəyişməsi, onun maya dəyərinin aşağı salınması, daha əlverişli satış bazarlarının müəyyənləşdirilməsi və optimal qiymət siyasətinin yeridilməsi kimi amillər aid edilir.

2.2. Müasir dövrdə rentabelliği xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların amilli təhlili metodikası

Bazar şəraitində müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin effektivliyi mütləq göstəricilərlə yanaşı, həm də nisbi parametrlərlə xarakterizə olunur. Müasir dövrdə nisbi para-

metrlər blokunda birləşdirilən və keyfiyyət indikatoru hesab olunan rentabellik göstəriciləri sözün geniş mənasında müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyini, onun müxtəlif tərəflərinin mənfəətliliyini (gəlirliliyini) ifadə edir. Mənfəətdən fərqli olaraq rentabellik göstəriciləri bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrini, məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışı prosesinə sərf olunan xərclərin məsrəfverimi dərəcəsinə daha dolğun əks etdirməyə imkan verir. Doğrudan da, müasir dövrdə rentabellik göstəricilərinin təyinatı maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyini xarakterizə etməklə məhdudlaşmır, həm də müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsində, investisiya siyasətinin və qiymətin əmələgəlməsi mexanizminin formalaşmasında geniş istifadə olunur. Məhz buna görə də, spesifik iqtisadi ədəbiyyatlarda və praktikada rentabelliğin iqtisadi mahiyyəti onun göstəricilər sistemi vasitəsi ilə araşdırılır. Məsələn bu prizmadan yanaşan A.D.Şeremet və R.S.Sayfulin rentabelliği xarakterizə edən göstəricilər sistemini üç blokda birləşdirməyi (məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabelliği göstəriciləri; kapitalın (aktivlərin) rentabelliği göstəriciləri; nəqd pul vəsaitləri axını əsasında hesablanılan və qiymətləndirilən rentabellik göstəriciləri) təklif edir [48, s.113]. Q.V.Saviskaya istehsal və investisiya layihələrinə sərf olunan xərclərin ödənilməsini xarakterizə edən göstəriciləri, satışın mənfəətliliyini (gəlirliliyini) əks etdirən iqtisadi parametrləri və kapitaldan istifadənin effektivliyini bilavasitə qiymətləndirməyə imkan verən indikatorları rentabellik səviyyəsinin amilli təhlili modelinin işlənilib hazırlanması üçün optimal sayır [44, s.339]. V.F.Palinin fikrincə, ayrı-ayrı məhsul növlərinin, istehsal fondlarının və aktivlərin rentabelliği göstəriciləri sözügedən iqtisadi parametrlərin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün kifayət edir [36, s.44]. İqtisadi ədəbiyyatlarda aparılan elmi diskussiyalardan görüldüyü kimi, sadalanan müəlliflər tərəfindən təklif olunan və rentabellik səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən göstəricilər sistemi öz tərkibinə görə biri-birindən kəskin surətdə fərqlənir. Zənnimizcə, məsələn bu aspektdən yanaşdıqda rentabellik səviyyəsini təhlil etməyə əlverişli şərait yaradan göstəricilər sistemini üç blok olmaqla aşağıdakı qaydada təsnifləş-

dirmək daha məqsədəuyğun sayıla bilər: 1) bütün satılmış məhsulların (iş və xidmətlərin) rentabelliği; 2) kapitalın (istehsal fondlarının) rentabelliği; 3) müəssisə aktivlərinin (əmlakın) rentabelliği; Bir faktı xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, yuxarıda sadalanan bütün göstəricilər ümumi balans (mühasibat) mənfəəti, məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəət və xalis mənfəət əsasında hesablanır.

Əmtəəlik məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin (M_s) həmin məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyərinə (M_d) nisbəti kimi hesablanan satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik göstəricisi ($R_{s,m}$) istehsal və satış prosesinə sərf olunan məsrəflərin hər pul vahidinə düşən mənfəətin mütləq məbləğini xarakterizə etməklə, müasir dövrdə maya dəyərinin idarə olunmasının faydalılıq dərəcəsini qiymətləndirməyə əlverişli şərait yaradır. Hesablamanın bu modelini təklif edən iqtisadçı-alimlər və praktiklər sözügedən iqtisadi parametrlərin səviyyəsini həm konkret məhsul növləri və həm də məhsul qrupları üzrə müəyyən etməyi məqsədəuyğun sayır. Lakin, məhsul növləri və məhsul qrupları üzrə rentabellik səviyyəsinin hesablanması metodikası eyni olduğuna görə, iqtisadi ədəbiyyatlarda sözügedən parametrlərin qiymətləndirilməsi üçün bir qayda olaraq

$R_{s,m} = \frac{M_s}{M_d}$ (2.9) və ya $R_{s,m} = \frac{M_x}{M_d}$ (2.10) formulaları təklif olunur. Zənnimizcə, (2.9) və

(2.10) sayılı formulaların məxrəcində maya dəyəri göstəricisinin əks etdirilməsi istehsal məsrəflərinin minimallaşdırılması probleminin həllinin zəruriliyini daha da artırır və müasir dövrdə sahibkarları bazar strategiyasını daim dəyişdirməyə məcbur edir. Bir faktı xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, (2.9) və (2.10) sayılı formulalar «Mənfəət və zərərlər haqqında» hesabat formasında əks etdirilən göstəricilər nəzərə alınmaqla satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsinin təhlili metodikasını modelləşdirməyə imkan vermir. Bu nöqsanı daha yaxşı görə V.F.Paliy alternativ formula təklif edir [36, s.44] və satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsini ($R_{s,m}$) hesablamaq üçün məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğini (M_s) məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan pul gəlirlərinin həcminə (əlavə dəyər vergisi və

aksizlər daxil edilmədən) bölməyi (V) məqsədəuyğun ($R_{s,m} = \frac{M_s}{V}$ (2.11) və ya $R_{s,m} = \frac{M_x}{V}$ (2.12)) sayır. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) gəlirlilik (mənfəətlik) səviyyəsini qiymətləndirmək üçün ümumi balans (mühasibat) mənfəətinin (xalis mənfəətin) məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirlərinin mütləq məbləğinə nisbəti şəklində hesablanılan digər bir formula da V.F.Paliy tərəfindən təklif olunur və onun praktikada böyük effekt verdiyi xüsusi vurğulanır. Satışın rentabelliğini hesablamaq və qiymətləndirmək üçün təklif olunan formulalar bloku son nəticədə aşağıdakı şəkli alır:

$$\text{satışın ümumi rentabelliği (R}_{s,m}) = \left(\frac{\text{məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəət (M}_s)}{\text{məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlər (V)}} \rightarrow \frac{\text{ümumi balans (mühasibat) mənfəəti (M}_B)}{\text{məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlər (V)}} \rightarrow \frac{\text{xalis mənfəət (M}_X)}{\text{məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlər (V)}} \right) \quad (2.13)$$

Lakin, A.D.Şeremet (2.13) formulasını natamam hesab edir və ona digər pa-

rametrlərin əlavə olunmasını $\left(\frac{\text{vergiyə cəlb olunan mənfəət (M}_V)}{\text{məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlər (V)}} \right)$ məqsədə-

uyğun sayır [48, s.113]. Bu halda (2.16) formulası aşağıdakı kimi modifikasiya olunur:

$$\text{satışın ümumi rentabelliği (R}_{s,m}) = \left(\frac{\text{məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəət (M}_s)}{\text{məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlər (V)}} \rightarrow \frac{\text{ümumi balans (mühasibat) mənfəəti (M}_B)}{\text{məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlər (V)}} \rightarrow \frac{\text{vergiyə cəlb olunan mənfəət (M}_V)}{\text{məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlər (V)}} \rightarrow \frac{\text{xalis mənfəət (M}_X)}{\text{məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlər (V)}} \right) \quad (2.14)$$

Fikrimizcə, (2.14) formulası daha optimal olmaqla həm «Mənfəət və zərərlər» haqqında hesabat formasında əks etdirilən və həm də hesablama yolu ilə müəyyənləşdirilən göstəricilərin bütün spektrini öz tərkibinə daxil edir. Məlumdur ki, müasir dövrdə satışın ümumi rentabelliği satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) strukturunun dəyişməsi və konkret məhsul növlərinin fərdi rentabellik səviyyəsini yüksəlməsi (aşağı düşməsi) kimi birinci dərəcəli amillərin təsiri nəticəsində dəyişikliyə məruz qala bilər. Amilli təhlilin metodlarından istifadə etməklə satışın rentabellik səviyyələrinə təsir göstərən və yuxarıda sadalanan faktorların təsirini hesablamaq praktiki cəhətdən elə də çətinlik törətmir. Bu istiqamətdə kon-

kret təhlil işi aparmaq üçün aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib olunması məqsəduyğun sayılır.

Cədvəl 2.5

Satılmış məhsulların (iş və xidmətlərin) ümumi rentabellik səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi

<i>Göstəricilər</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>kənarlaşma (+; -)</i>	
			<i>mütləq ifadədə</i>	<i>%-lə</i>
1. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlər, min manatla	7197659	7574165	+376506	+5,23
2. Ümumi balans (mühasibat) mənfəəti, min manatla	1012262	1038591	+26329	+2,60
2. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəət, min manatla	948341	972530	+24189	+2,55
4. Vergiyə cəlb edilən mənfəət, min manatla	1012781	1038240	+25459	+2,51
5. Xalis mənfəət, min manatla	759586	778680	+19094	+2,51
6. Satılmış məhsulların (iş və xidmətlərin) rentabelliği, %-lə	13,18	12,84	-0,34	-2,58

2.5 sayılı cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, satılmış məhsulların (iş və xidmətlərin) ümumi rentabellik səviyyəsi 2013-cü ildə 13,18% ($948341:7197659 \times 100$) təşkil etmiş və 2014-cü ildə 0,34% punktu azalaraq 12,84%-ə ($972530:7574165 \times 100$) bərabər olmuşdur. Satılmış məhsulların (iş və xidmətlərin) ümumi həcmnin bir manatına düşən balans mənfəəti göstəricisi 2013-2014-cü illər ərzində müvafiq olaraq 0,141 manat ($1012262:7197659$) və 0,137 manat ($1038591:7574165$) intervalında tərəddüd etmişdir. Bu iqtisadi parametrin faktiki kəmiyyətini həm vergiyə cəlb edilən mənfəət və həm də xalis mənfəət göstəriciləri əsasında hesablamaq və qiymətləndirmək praktiki cəhətdən heç bir çətinlik törətmir. Təhlil işi apardığımız müəssisədə xalis mənfəət göstəricisi əsasında hesablanılan satılmış məhsulların (iş və xidmətlərin) ümumi rentabellik səviyyəsi 2013-cü ildə 10,55% ($759586:7197659 \times 100$) və 2014-cü ildə 10,28% ($778680:7574165 \times 100$) təşkil etmişdir. Lakin, bu hesablamalar satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) müxtəlif göstəricilər əsasında qiymətləndirilən rentabellik səviyyəsini illər üzrə daha dəqiq izləməyə imkan vermədiyindən (2.14) sayılı formulaya keçidə zərurət yaranır.

$$R_{s.m(2013)} = \frac{948341}{7197659} \rightarrow \frac{1012262}{7197659} \rightarrow \frac{1012781}{7197659} \rightarrow \frac{759586}{7197659} = 0,131757 \rightarrow 0,140638 \rightarrow 0,140709 \rightarrow -,105532$$

$$R_{s.m(2014)} = \frac{972530}{7574165} \rightarrow \frac{1038591}{7574165} \rightarrow \frac{1038240}{7574165} \rightarrow \frac{778680}{7574165} = 0,128401 \rightarrow 0,137123 \rightarrow 0,137076 \rightarrow 0,102807$$

Aparılan hesablamalardan göründüyü kimi, müxtəlif göstəricilər əsasında qiymətləndirilən satışın rentabellik səviyyəsi bütün parametrlər üzrə 2013-cü ilə nisbətən 2014-cü ildə azalmağa doğru meyl edir. Zənnimizcə, müasir dövrdə satışın ümumi rentabellik səviyyəsinin azalması satılmış məhsulların (iş və xidmətlərin) strukturunun və fərdi rentabellik səviyyəsinin dəyişməsi ilə əlaqədar ola bilər. Aydındır ki, satılmış məhsulların (iş və xidmətlərin) strukturunun dəyişməsi satış qiymətlərindən və fərdi maya dəyərindən bilavasitə asılı olan konkret növ məhsulların rentabellik səviyyəsinə təsir göstərir. Satış qiymətinin və fərdi maya dəyərini dəyişməsinin konkret növ məhsulların (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsinə təsirini hesablamaq üçün V.F.Paliy universal formula təklif edir və sözügedən faktorların qiymətləndirilməsi mexanizmini işləyib hazırlayır [36,s.45].

$$\text{konkret növ məhsulların (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsi (R}_{k.m}) = \frac{\text{məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiyməti (Q)} - \text{konkret növ məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyəri (M}_d)}{\text{məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiyməti}} \times 100 \quad (2.15)$$

(2.15) formulasını müəssisəyə tətbiq etdikdə aşağıdakı mənzərə yaranır (bax cədvəl 2.6).

Cədvəl 2.6

Konkret növ məhsulların fərdi rentabellik səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi

<i>Göstəricilər</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>kənarlaşma (+; -)</i>
1. Məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiyməti, min manatla	1192,91	1197,53	+4,62
2. Məhsul (iş və xidmətlər) vahidinin maya dəyəri, min manatla	890,35	914,52	+24,17
3. Məhsulun (iş və xidmətlərin) fərdi rentabellik səviyyəsi, %-lə	25,36	23,63	-1,73

2.6 sayılı cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, konkret növ məhsulların fərdi rentabellik səviyyəsi 2013-cü ilə nisbətən 2014-cü ildə 1,75% punktu azalaraq 23,63% təşkil etmişdir. Konkret növ məhsulların rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə satış qiymətinin artması və fərdi maya dəyərinin aşağı düşməsi birbaşa təsir göstərmişdir. Təcrübədə, sözügedən faktorların məhsulun (iş və xidmətlərin) fərdi rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə təsirini iqtisadi təhlilin zəncirvari yer-dəyişmə üsulundan istifadə etməklə hesablamaq praktiki baxımdan heç bir çətinlik törətmir. Bu zaman hesablamalar aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir:

$$R_{k.m_1} = \frac{1192,91 - 890,35}{1192,91} \times 100 = 25,36\%$$

$$R_{k.m_2} = \frac{1197,53 - 890,35}{1197,53} \times 100 = 25,65\%$$

$$R_{k.m_3} = \frac{1197,53 - 914,52}{1197,52} \times 100 = 23,63\%$$

1) konkret növ məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətinin dəyişməsi:

$$25,65 - 25,36 = +0,29\%$$

2) məhsul (iş və xidmətlər) vahidinin fərdi maya dəyərinin dəyişməsi:

$$23,63 - 25,65 = -2,02\%$$

Aparılan hesablamalardan görüldüyü kimi, konkret növ məhsulların satış qiymətinin 4,62 min manat (1197,53-1192,91) artması fərdi rentabellik səviyyəsinin 0,29% yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Lakin, məhsul (iş və xidmətlər) vahidinin maya dəyərinin 24,17 min manat (914,52-890,35) artması fərdi rentabellik səviyyəsinin 2,02% punktu azalması ilə nəticələnmişdir. Beləliklə, satışın rentabellik səviyyəsinə iki amilin birgə təsiri 1,73% (+0,29+(-2,02)) təşkil edir ki, bu da ümumi kənarlaşma ilə (23,63-25,36) eynidir. Lakin, bir faktı xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, (2.15) formulası universallığı ilə seçilməsinə baxmayaraq, satışın ümumi rentabellik səviyyəsinə satılmış məhsulların (iş və xidmətlərin) strukturunun dəyişməsi faktorunun təsirini qiymətləndirməyə imkan vermir. Məhz buna görə də, praktikada Q.V.Saviskaya tərəfindən təklif olunan məhsul (iş və xidmətlər) satışının rentabellik göstəricisinin determinləşdirilmiş amilli təhlili modelinə zərurət yaranır. Müasir dövrdə məhsul (iş və xidmətlər) satışının rentabellik gös-

təricisinin determinləşdirilmiş amilli təhlili modeli bütövlükdə təsərrüfat subyektləri üzrə aşağıdakı formula ilə xarakterizə olunur [44, s.341]:

$$R_{s.m} = \frac{M_s(H, UD, Q, M_d)}{V(H, UD, Q)} \quad (2.16)$$

(2.16) formulasından, 2.3, 2.4 sayılı cədvəllərin məlumatlarından və iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə yuxarıda sadalanan amillərin satışın ümumi rentabellik səviyyəsinə təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək olar. Bu məqsədlə aşağıdakı hesablamaların aparılması praktiki cəhətdən zəruri sayılır:

$$R_{s.m_0} = \frac{M_{s_0}(H_0, UD_0, Q_0, M_{d_0})}{V_0(H_0, UD_0, Q_0)} = \frac{948341}{7197659} \times 100 = 13,17\%$$

$$R_{s.m_{01}} = \frac{M_{s_{01}}(H_1, UD_0, Q_0, M_{d_0})}{V_{01}(H_0, UD_0, Q_0)} = \frac{964233,12}{7197659} \times 100 = 13,40\%$$

$$R_{s.m_{02}} = \frac{M_{s_{02}}(H_1, UD_1, Q_0, M_{d_0})}{V_{02}(H_1, UD_0, Q_0)} = \frac{964462}{7318276} \times 100 = 13,18\%$$

$$R_{s.m_{03}} = \frac{M_{s_{03}}(H_1, UD_1, Q_1, M_{d_0})}{V_{03}(H_1, UD_1, Q_0)} = \frac{1220351}{7318276} \times 100 = 16,68\%$$

$$R_{s.m_1} = \frac{M_{s_1}(H_1, UD_1, Q_1, M_{d_1})}{V_1(H_1, UD_1, Q_1)} = \frac{972530}{7574165} \times 100 = 12,84\%$$

1) məhsul (iş və xidmətlər) satışının ümumi həcmnin dəyişməsi:

$$R_{s.m_{01}} - R_{s.m_0} = 13,40 - 13,17 = +0,23\%$$

2) satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) quruluşunun dəyişməsi:

$$R_{s.m_{02}} - R_{s.m_{01}} = 13,18 - 13,40 = -0,22\%$$

3) məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətinin dəyişməsi:

$$R_{s.m_{03}} - R_{s.m_{02}} = 16,68 - 13,18 = +3,50\%$$

4) satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyərinin dəyişməsi:

$$R_{s.m_1} - R_{s.m_{03}} = 12,84 - 16,68 = -3,84\%$$

Beləliklə, təhlil işi apardığımız müəssisə üzrə 2013-2014-cü illər ərzində satışın rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə səbəb olan dörd faktorun birgə təsiri mənfi 0,33% (0,23-0,22+3,50-3,84) punktu təşkil edir ki, bu da ümumi kənarlaşma (12,84-13,17) ilə eynidir. Yuxarıda aparılan hesablamalardan bir daha görün-

düyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində rentabellik səviyyəsinin sistemli təhlili onu xarakterizə edən göstəricilər blokunun köməyi ilə (hər bir iqtisadi paramet- rin tətbiq dairəsi nəzərə alınmaqla) həyata keçirilir. Praktikada satışın ümumi rentabelliği ilə yanaşı əmtəlik məhsulun, reallaşdırılan məhsulun, kapital (inves- tisiya) qoyuluşlarının, əmək məsrəflərinin, əsas fondların, xüsusi kapitalın, döv- riyyə kapitalının, müəssisə aktivlərinin və s. rentabelliği göstəricilərindən istifadə olunur. Bir qayda olaraq ölkə uçot təcrübəsində, yuxarıda sadalanan rentabellik göstəricilərinin hesablanması modelinə ümumi balans (mühasibat) mənfəəti in- dikatorunun daxil edilməsi tövsiyyə olunur. Lakin, təsərrüfat subyektlərinin iqtı- sadi və sosial inkişafında xalis mənfəət hesabına yaradılan ehtiyat, yığım və isteh- lak fondlarının mühüm rol oynaması müasir dövrdə sözügedən iqtisadi paramet- rin əhəmiyyətini daha da artırır. Belə bir şəraitdə, xalis mənfəət göstəricisi əsası- nda hesablanan rentabellik indikatorları daha real olur. Beynəlxalq praktikada xalis mənfəət göstəricisi əsasında müəssisə əmlakının (aktivlərin), dövriyyə aktiv- lərinin, xüsusi kapitalın və reallaşdırılan məhsulun rentabelliği hesablanır və qiymətləndirilir. Bütün istehsal aktivlərinin, xüsusi kapitalın, xüsusi dövriyyə ka- pitalının və uzunmüddətli öhdəliklərin əsasında hesablanan iqtisadi parametrlər sistemi, öz növbəsində, rentabellik səviyyəsini xarakterizə edən ikinci qrup gös- tərçilər blokunu formalaşdırır. İqtisadi ədəbiyyatlarda bu ideyanı inkişaf etdirən A.D.Şeremet bütün istehsal aktivlərindən, xüsusi və dövriyyə kapitalından, uzunmüddətli öhdəliklərdən istifadənin səmərəliliyini bilavasitə xarakterizə edən göstəricilər sistemini və onların modelləşdirilməsi mexanizmini təklif edir [48, s.114].

$$\frac{\text{Xalis mənfəət } (M_x)}{\text{Bütün istehsal aktivləri } (A_i)} \rightarrow \frac{\text{Xalis mənfəət } (M_x)}{\text{İnvestisiya olunmuş kapital } (K_i)} \rightarrow \frac{\text{Xalis mənfəət } (M_x)}{\text{Xüsusi kapital } (K_x)} \quad (2.17)$$

Fikrimizcə, (2.17) modelinə daxil olan göstəricilər üzrə rentabellik səviyyəsi- nin bəzi hallarda üst-üstə düşməməsi, ilk növbədə maliyyə rıçaqlarından, o cüm- lədən uzunmüddətli kreditlərdən, kreditor borclarından və digər cəlb edilmiş və- sailərdən istifadə dərəcəsinin müxtəlifliyi ilə bağlı ola bilər. Doğrudan da, bazar

münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektləri uzunmüddətli kreditlərdən və borc vəsaitlərindən daha çox istifadə edir. Aydın ki, uzunmüddətli kreditlərdən və cəlb edilmiş borc vəsaitlərindən istifadənin effektivliyi bütün müəssisə və firmalarda eyni olmur. Uzunmüddətli kreditlər və cəlb edilmiş borc vəsaitləri əsasında hesablanılan və qiymətləndirilən rentabellik göstəricisinin səviyyəsi yalnız müəssisə rəhbərliyini, potensial investorları və kreditorları maraqlandırır. Sözügedən iqtisadi parametrdən fərqli olaraq bütün istehsal aktivlərinin rentabelliği göstəricisi maliyyə hesabatı informasiyasının müxtəlif blok istifadəçilərinin və qruplarının maraqlarına cavab verir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, bütün istehsal aktivlərinin rentabelliği göstəricisi onun səviyyəsinin dəyişməsinə bilavasitə təsir göstərən faktorlar nəzərə alınmaqla daha asan modelləşdirilir [48, s.114]:

$$\frac{\text{Xalis mənfəət (M}_x\text{)}}{\text{Bütün istehsal aktivləri (A}_i\text{)}} = \left(\frac{\text{Xalis mənfəət (M}_x\text{)}}{\text{Məhsul (iş və xidmətlər) satısından əldə olunan gəlirlər (V)}} \right) \times \left(\frac{\text{Məhsul (iş və xidmətlər) satısından əldə olunan gəlirlər (V)}}{\text{Bütün istehsal aktivləri (A}_i\text{)}} \right) \quad (2.18)$$

(2.18) formulası fondverimi, istehsal fondlarının (aktivlərin) rentabelliği və satışın gəlirliliyi (mənfəətliliyi) göstəriciləri arasında funksional asılılıq və əlaqə olduğunu bir daha sübut edir. Bu prinsip üzrə müəyyən edilən rentabellik göstəricisi onun səviyyəsinin dəyişməsinə birbaşa təsir göstərən bütün amillərin real kəmiyyətini hesablamağa və qiymətləndirməyə imkan verir. Bir faktı qeyd edək ki, bəzən iqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərinin artması rentabellik səviyyəsinin aşağı düşməsinə təsir göstərən mənfi amil kimi traktovka olunur. Lakin, əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərinin dəyişməsi bir çox hallarda ümumi balans (mühasibat) mənfəətinin mütləq məbləğinin və məhsul (iş və xidmətlər) satışı həcmnin artması və fondveriminin səviyyəsinin yüksəlməsi ilə nəticələnir. Məsələyə bu prizmadan yanaşan iqtisadçı-alimlər və praktiklər istehsal fondlarının rentabellik səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi prosesində ümumi balans (mühasibat) mənfəəti əmsalının

dəyişməsi, fondveriminin yüksəlməsi və material dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətinin artması kimi intensiv faktorlara üstünlük verir. A.D.Şeremet isə istehsalın intensivləşdirilməsi və təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi faktorlarını özündə birləşdirən və rentabellik səviyyəsini hərtərəfli qiymətləndirməyə imkan verən üç amilli və beş amilli model təklif edir [48, s.115]:

$$R = \frac{P}{F + E} = \frac{\frac{P}{N}}{\frac{F}{N} + \frac{E}{N}} \quad (2.19)$$

$$R = \frac{P}{F + E} = \frac{\frac{P}{N}}{\frac{F}{N} + \frac{E}{N}} = \frac{1 - \frac{S}{N}}{\frac{F}{N} + \frac{E}{N}} = \frac{1 - \left(\frac{M}{N} + \frac{U}{N} + \frac{A}{N} \right)}{\frac{F}{A} \times \frac{A}{N} + \frac{E}{N}} \quad (2.20)$$

burada, R – istehsal fondlarının rentabellik səviyyəsini, P – ümumi balans (mühasibat) mənfəətini, F – əsas fondların orta illik dəyərini, E – material dövriyyə vəsaitlərinin orta qalığını, N – məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan pul gəlirlərini, S – satılmış məhsul (iş və xidmətlər) istehsalına məsrəfləri, $\frac{F}{N}$ - məhsulun (iş və xidmətlərin) fondtutumunu, $\frac{E}{N}$ - dövriyyə vəsaitləri üzrə məhsulun (iş və xidmətlərin) fondtutumunu və ya dövriyyə vəsaitlərinin təhkim olunma əmsalını, $\frac{U}{N}$ - məhsulun (iş və xidmətlərin) əmək haqqı tutumunu, $\frac{A}{N}$ - məhsulun (iş və xidmətlərin) amortizasiya tutumunu, $\frac{M}{N}$ - məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumunu, $\frac{P}{N}$ - məhsul (iş və xidmətlər) satışının rentabelliğini, $\frac{S}{N}$ - tam maya dəyəri üzrə məhsulun (iş və xidmətlərin) bir manatına düşən xərclərin mütləq məbləğini, $\frac{F}{A}$ - əsas kapitalın dövr sürətini, $\left(\frac{F}{N} + \frac{E}{N} \right)$ - məhsulun (iş və xidmətlərin) kapitaltutumunu, $\left(\frac{U}{N} + \frac{A}{N} + \frac{M}{N} \right)$ - məhsulun (iş və xidmətlərin) məsrəftutumunu göstərir. Təcrübədə (2.19) və (2.20) formulalarından və iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə həm investisiya olunmuş bütün kapitalın və həm də istehsal fondlarının rentabellik səviyyəsinə təsir göstərən amillərin faktiki kəmiyyətini hesablamaq və qiymətləndirmək praktiki baxımdan

heç bir çətinliklə müşayiət olunmur. Lakin, V.F.Paliy istehsal fondlarının rentabellik səviyyəsinin üç amilli təhlili modelinə yenidən baxır və onu $R = E: \left(\frac{1}{M} + \frac{1}{K} \right)$ (2.21) şəklində salır [36, s.46]. (2.21) formulasında R – istehsal fondlarının ümumi rentabelliğini, E – ümumi balans (mühasibat) mənfəətini (məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlərə nisbətən, %-lə), M – fondverimini (məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan pul gəlirlərinin əsas istehsal fondlarının orta dəyərinə nisbəti), K – işə material dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətini (məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlərin material dövriyyə vəsaitlərinin orta dəyərinə nisbəti) göstərir. Lakin, (2.21) formulasına diqqətlə baxdıqda, onun (2.19) düsturunun çevrilmiş forması olduğu bir daha aydın görünür. Q.V.Saviskaya da bu problemə təkrar toxunur [44, s.341] və öz fikrini rentabelliği xarakterizə edən müxtəlif parametrlər arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin mövcud olması ilə əsaslandırır. O, buna misal olaraq istehsal aktivlərinin rentabelliği ilə satışın rentabelliği indikatorları arasındakı funksional əlaqəni göstərir. Q.V.Saviskaya istehsal aktivlərinin rentabelliği ($R_{i.a}$), əsas və dövriyyə kapitalının dövriyyəsi $\left(\frac{V}{A} \right)$ və satışın rentabelliği ($R_{s.m}$) göstəriciləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni $R_{i.a} = \frac{M_x}{A} = \frac{V}{A} \times \frac{M_x}{V}$ (2.22) düsturu vasitəsi ilə nəzərdən keçirir. (2.22) formuluna əsasən təsərrüfat subyektləri bazar münasibətləri şəraitində istehsal fondlarının (aktivlərin) rentabelliğini yüksəltmək üçün iki yoldan (1. məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsi aşağı olduqda istehsal aktivlərinin dövr sürətinin yüksəldilməsi; 2. təsərrüfat subyektlərinin işgüzar aktivliyi aşağı olduqda istehsal məsrəflərinin minimallaşdırılması və satış qiymətinin yüksəldilməsi) birini seçir. (2.22) formulu ilkin formasında istehsal aktivlərinin rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə bilavasitə təsir göstərən satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmi, onun strukturu, maya dəyəri, satış qiyməti, satışla əlaqədar olmayan maliyyə nəticələri, məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan pul gəlirləri, kapitalın dövrünü, əsas və dövriyyə fondlarının orta illik həcmi kimi faktorları öz tərkibində birləşdirmir. Belə bir şəraitdə istehsal aktivlərinin (fondların) rentabelliği ilə

yuxarıda sadalanan faktorlar arasındakı funksional əlaqəni aşağıdakı düsturla əks etdirmək olar:

$$R_{i.a} = \frac{M_x(H, UD, Q, M_d, S_{mn})}{A(H, UD, K_{s,d})} \quad (2.23)$$

(2.23) formulundan göründüyü kimi, istehsal aktivlərinin rentabelliği ilə məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan gəlirlərin bir manatına düşən xalis mənfəət (balans mənfəəti), fondverimi, kapitalın dövrünü və dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürəti əmsalları arasında birbaşa funksional əlaqə vardır. Praktikada, sözügedən faktorların istehsal aktivlərinin (fondlarının) rentabellik səviyyəsinə təsiri iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulunun köməyi ilə hesablanılır və qiymətləndirilir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən iqtisadi təhlil prosesində aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtibinə zərurət yaranır.

Cədvəl 2.7

İstehsal aktivlərinin (fondlarının) rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərən amillərin təhlili (min manatla)

<i>Göstəricilər</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>kənarlaşma (+; -)</i>	
			<i>mütləq ifadədə</i>	<i>%-lə</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
1. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlər	7197659	7574165	+376506	+5,23
2. Ümumi balans (mühasibat) mənfəəti	1012262	1038591	+26329	+2,60
3. Əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri	16921568	15685436	-1236132	-7,30
4. Material dövriyyə vəsaitlərinin orta qalığı	8514227	10228060	+1713833	+20,13
5. İstehsal aktivlərinin orta illik dəyəri (sətir3+sətir4)	25435795	25913496	+477701	+1,88
6. Sosial sığortaya ayırmalarla birlikdə əmək haqqı xərcləri	2420486	2760668	+340182	+14,5
7. Material məsrəfləri	1885015	1951148	+66133	+3,51
8. Amortizasiya ayırmalarının illik məbləği	1879896	1823758	-56138	-2,99
9. İstehsal edilmiş və satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyəri	6185397	6535574	+350177	+5,66
10. İstehsal aktivlərinin (fondlarının) ümumi rentabelliği (sətir 2:sətir5)x100%	3,98	4,01	+0,03	-

2.17 sayılı cədvəldə verilmiş rəqəm məlumatlarından göründüyü kimi, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisə üzrə istehsal fondlarının (aktivlərin) rentabellik səviyyəsi 2014-cü ildə 2013-cü ilə nisbətən 0,03% punktu yüksələrək 4,01% təşkil

etmişdir. Fəaliyyətini təhlil etdiyimiz təsərrüfat subyektlərində istehsal fondlarının rentabellik səviyyəsinin yüksəlməsi satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) fondtutumunun və mənfəətliliyinin (gəlirliliyinin), material dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətinin dəyişməsi ilə bilavasitə əlaqədar ola bilər. (2.19) formulasından istifadə etməklə yuxarıda sadalanan faktorların istehsal aktivlərinin (fondlarının) rentabellik səviyyəsinə təsirini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı hesablamaların aparılması elmi və praktiki cəhətdən məqsəduyğun sayılır.

$$R_0 = \frac{\frac{P_0}{N_0}}{\frac{F_0}{N_0} + \frac{E_0}{N_0}} = \frac{\frac{1012262}{7197659}}{\frac{16921568}{7197659} + \frac{8514227}{7197659}} = \frac{0,14063767}{2,35098217 + 1,18291614} = 0,03979675 = 3,979675\%$$

$$R_{01} = \frac{\frac{P_1}{N_1}}{\frac{F_0}{N_0} + \frac{E_0}{N_0}} = \frac{\frac{1038591}{7574165}}{\frac{16921568}{7197659} + \frac{8514227}{7197659}} = \frac{0,13712284}{2,35098217 + 1,18291614} = 0,03880215 = 3,880215\%$$

$$R_{02} = \frac{\frac{P_1}{N_1}}{\frac{F_1}{N_1} + \frac{E_0}{N_0}} = \frac{\frac{1038591}{7574165}}{\frac{15685436}{7574165} + \frac{8514227}{7197659}} = \frac{0,13712284}{2,07091290 + 1,18291614} = 0,04214199 = 4,214199\%$$

$$R_1 = \frac{\frac{P_1}{N_1}}{\frac{F_1}{N_1} + \frac{E_1}{N_1}} = \frac{\frac{1038591}{7574165}}{\frac{15685436}{7574165} + \frac{10228060}{7574165}} = \frac{0,13712284}{2,07091290 + 1,35038780} = 0,04007915 = 4,007915\%$$

Aparılan hesablamalardan göründüyü kimi, istehsal fondlarının (aktivlərinin) rentabellik səviyyəsinin dəyişməsi üzrə kənarlaşma 0,02824% (4,007915-3,979675) təşkil edir. Fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisədə 2013-2014-cü illər ərzində istehsal fondlarının rentabellik səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir göstərən amillərin faktiki kəmiyyəti aşağıdakı rəqəmlərlə xarakterizə olunur:

1) Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) mənfəətlilik (gəlirlilik) səviyyəsinin dəyişməsi:

$$R_{01} - R_0 = 3,880215 - 3,979675 = -0,09946\%$$

2) Məhsulun (iş və xidmətlərin) fondtutumunun səviyyəsinin dəyişməsi:

$$R_{02} - R_{01} = 4,214199 - 3,880215 = +0,333984\%$$

3) Dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətinin dəyişməsi:

$$R_1 - R_{02} = 4,007915 - 4,214199 = -0,206284\%$$

İstehsal fondlarının (aktivlərinin) rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə bilavasitə təsir göstərən və faktiki kəmiyyəti dəqiq qiymətləndirilən üç amilin birgə təsiri 0,02824% ((-0,09946)+(-0,206284)+0,333984) təşkil edir ki, bu da ümumi kənarlaşma ilə ($R_1 - R_0 = 4,007915 - 3,979675$) tam üst-üstə düşür. Lakin, istehsal fondlarının (aktivlərinin) rentabellik səviyyəsini üç amilli modelə təhlil etdikdə məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumu, əməktutumu, amortizasiyatutumu və əsas kapitalın dövr sürəti kimi faktorlar diqqətdən kənar qalır. Bu faktı A.D. Şeremet daha yaxşı görür və istehsal fondlarının (aktivlərinin) rentabellik səviyyəsinin kompleks təhlili üçün beş amilli model təklif edir [48, s.115]. İstehsal fondlarının (aktivlərinin) rentabellik səviyyəsinin beş amilli təhlili modelini, yəni (2.20) formulasını fəaliyyətini araşdırdığımız müəssisəyə tətbiq etdikdə aşağıdakı mənzərə yaranır:

$$R_0 = \frac{1 - \left(\frac{M_0}{N_0} + \frac{U_0}{N_0} + \frac{A_0}{N_0} \right)}{\frac{F_0}{A_0} \times \frac{A_0}{N_0} + \frac{E_0}{N_0}} = \frac{1 - \left(\frac{1885015}{7197659} + \frac{2420486}{7197659} + \frac{1879896}{7197659} \right)}{\frac{16921568}{1879896} \times \frac{1879896}{7197659} + \frac{8514227}{7197659}} = \frac{1 - (0,26189279 + 0,33628795 + 0,26118159)}{9,00133199 \times 0,26118159 + 1,18291614} = \frac{0,14063767}{3,53389831} = 0,03979675 = 3,979675\%$$

$$R_{01} = \frac{1 - \left(\frac{M_1}{N_1} + \frac{U_0}{N_0} + \frac{A_0}{N_0} \right)}{\frac{F_0}{A_0} \times \frac{A_0}{N_0} + \frac{E_0}{N_0}} = \frac{1 - \left(\frac{1951148}{7574165} + \frac{2420486}{7197659} + \frac{1879896}{7197659} \right)}{\frac{16921568}{1879896} \times \frac{1879896}{7197659} + \frac{8514227}{7197659}} = \frac{1 - (0,25760569 + 0,33628795 + 0,26118159)}{9,00133199 \times 0,26118159 + 1,18291614} = \frac{0,14492477}{3,53389831} = 0,04100989 = 4,100989\%$$

$$R_{02} = \frac{1 - \left(\frac{M_1}{N_1} + \frac{U_1}{N_1} + \frac{A_0}{N_0} \right)}{\frac{F_0}{A_0} \times \frac{A_0}{N_0} + \frac{E_0}{N_0}} = \frac{1 - \left(\frac{1951148}{7574165} + \frac{2760668}{7574165} + \frac{1879896}{7197659} \right)}{\frac{16921568}{1879896} \times \frac{1879896}{7197659} + \frac{8514227}{7197659}} = \frac{1 - (0,25760569 + 0,36448480 + 0,26118159)}{9,00133199 \times 0,26118159 + 1,18291614} = \frac{0,11672792}{3,53389831} = 0,03303092 = 3,303092\%$$

$$R_{03} = \frac{1 - \left(\frac{M_1}{N_1} + \frac{U_1}{N_1} + \frac{A_1}{N_1} \right)}{\frac{F_0}{A_1} \times \frac{A_1}{N_1} + \frac{E_0}{N_0}} = \frac{1 - \left(\frac{1951148}{7574165} + \frac{2760668}{7574165} + \frac{1823758}{7574165} \right)}{\frac{16921568}{1823758} \times \frac{1823758}{7574165} + \frac{8514227}{7197659}} = \frac{1 - (0,25760569 + 0,36448480 + 0,24078667)}{9,27840646 \times 0,24078667 + 1,18291614} = \frac{0,13712284}{3,41703273} = 0,04012921 = 4,012921\%$$

$$R_{04} = \frac{1 - \left(\frac{M_1}{N_1} + \frac{U_1}{N_1} + \frac{A_1}{N_1} \right)}{\frac{F_1}{A_1} \times \frac{A_1}{N_1} + \frac{E_0}{N_0}} = \frac{1 - \left(\frac{1951148}{7574165} + \frac{2760668}{7574165} + \frac{1823758}{7574165} \right)}{\frac{15685436}{1823758} \times \frac{1823758}{7574165} + \frac{8514227}{7197659}} = \frac{1 - (0,25760569 + 0,36448480 + 0,24078667)}{8,60061258 \times 0,24078667 + 1,18291614} =$$

$$= \frac{0,13712284}{3,25382900} = 0,04214199 = 4,214199\%$$

$$R_1 = \frac{1 - \left(\frac{M_1}{N_1} + \frac{U_1}{N_1} + \frac{A_1}{N_1} \right)}{\frac{F_1}{A_1} \times \frac{A_1}{N_1} + \frac{E_1}{N_1}} = \frac{1 - \left(\frac{1951148}{7574165} + \frac{2760668}{7574165} + \frac{1823758}{7574165} \right)}{\frac{15685436}{1823758} \times \frac{1823758}{7574165} + \frac{10228060}{7574165}} = \frac{1 - (0,25760569 + 0,36448480 + 0,24078667)}{8,60061258 \times 0,24078667 + 1,35038779} =$$

$$= \frac{0,13712284}{3,42130065} = 0,04007916 = 4,007916\%$$

Hesablamaları bu qayda ilə apardıqdan sonra istehsal aktivlərinin (fondlarının) rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərən amillərin faktiki kəmiyyətini müəyyən etmək praktiki cəhətdən heç bir çətinlik törətmir:

- 1) Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumunun dəyişməsi:

$$R_{01} - R_0 = 4,100989 - 3,979675 = +0,121314\%$$

- 2) Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) əmək haqqı tutumunun dəyişməsi:

$$R_{02} - R_{01} = 3,303092 - 4,100989 = -0,797897\%$$

- 3) Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) amortizasiya tutumunun dəyişməsi:

$$R_{03} - R_{02} = 4,012921 - 3,303092 = +0,709829\%$$

- 4) Əsas kapitalın dövr sürətinin dəyişməsi:

$$R_{04} - R_{03} = 4,214199 - 4,012921 = +0,201278\%$$

- 5) Dövriyyə kapitalının dövr sürətinin dəyişməsi:

$$R_1 - R_{04} = 4,007916 - 4,214199 = -0,206263\%$$

Aparılan hesablamalardan görüldüyü kimi, reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) əmək haqqı tutumunun və dövriyyə kapitalının dövr sürətinin dəyişməsi istehsal aktivlərinin (fondlarının) rentabellik səviyyəsinə mənfi təsir göstərmişdir. Əsas kapitalın dövr sürətinin, satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) material və amortizasiya tutumunun dəyişməsi sözügedən iqtisadi parametrlərin səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Son nəticədə, yuxarıda sadalanan beş amilin istehsal fondlarının rentabellik səviyyəsinə birgə təsiri 0,02826% punktu təşkil etmişdir. Lakin, istehsal fondlarının (aktivlərinin) rentabellik səviyyəsinin

dəyişməsinə təsir göstərən amillərin real kəmiyyətini hesablamaqla bütövlükdə müəssisə əmlakından (kapitaldan) istifadənin effektivliyini qiymətləndirmək mümkün olmur. Məsələyə bu prizmadan yanaşan A.D.Şeremet tədqiqatı daha da dərinləşdirir və müəssisə əmlakının rentabelliyyəsinin təhlili metodikasını yeni aspektdə işləyib hazırlayır. A.D.Şeremetin fikrincə, müəssisə əmlakının rentabelliyyəsinin təhlili metodikası onun səviyyəsinin dəyişməsinə bilavasitə təsir göstərən amillərin modelləşdirilməsi problemini həll etdikdən sonra işlənilib hazırlandıqda daha səmərəli olur. O, rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərən amillərin iqtisadi təhlilin metodikası baxımından modelləşdirilməsi problemini aşağıdakı qaydada həll edir:

$$\frac{\text{Ümumi balans (mühasibat) mənfəəti (M}_b\text{)}}{\text{Xüsusi kapital (K}_x\text{)}} = \frac{\text{Ümumi balans (mühasibat) mənfəəti (M}_b\text{)}}{\text{məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlər (V)}} \times \frac{\text{məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlər (V)}}{\text{müəssisəni n sərəncamın da olan təsərrüfat vəsaitlərinin cəmi (Θ}_m\text{)}} \times \frac{\text{müəssisəni n sərəncamın da olan təsərrüfat vəsaitlərinin cəmi (Θ}_m\text{)}}{\text{xüsusi kapital (K}_x\text{)}} \quad (2.23)$$

V.F. Paliy problemin həllinin daha sadə variantını seçir və əmlakının rentabellik səviyyəsini qiymətləndirmək üçün orjinal metodika təklif edir [36, s.47-48]. O, müəssisə əmlakının rentabellik səviyyəsini hesablamaq üçün ümumi balans (mühasibat) mənfəətinin mütləq məbləğini təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında olan vəsaitin (mühasibat balansının valyutası və ya yekunu) faktiki kəmiyyətinə bölməyi məqsəduyğun sayır. Bu zaman aparılan bütün hesablamalar aşağıdakı cədvəl üzrə həyata keçirilir (bax cədvəl 2.8).

2.8 sayılı cədvəldə verilmiş analitik məlumatlardan görüldüyü kimi, 2014-cü ildə müəssisə əmlakının rentabellik səviyyəsi $3,02\% (1038591 : ((34816087 + 33952754) : 2) \times 100)$ təşkil edir. Həmin göstəricini xalis mənfəət əsasında hesablandıqda, sözügedən iqtisadi parametrin səviyyəsinin $2,26\% -ə (778680 : ((29419200 + 29608109) : 2) \times 100)$ bərabər olduğu aydın görünür. Ümumi balans (mühasibat) mənfəəti və xalis mənfəət göstəriciləri əsasında hesablanılan müəssisə əmlakının rentabellik səviyyəsi 2013-cü ildə müvafiq olaraq $3,23\%$ və $2,42\%$ təşkil etmişdir.

Müəssisə əmlakının rentabellik səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi

<i>Göstəricilər</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>kənarlaşma (+; -)</i>	
			<i>mütləq ifadədə</i>	<i>%-lə</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
1. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan gəlirlər	7197659	7574165	+376506	+5,23
2. Ümumi balans (mühasibat) mənfəəti	1012262	1038591	+26329	+2,60
3. Xalis mənfəət	759586	778680	+19094	+2,51
4. Müəssisənin sərəncamında olan təsərrüfat vəsaitlərinin cəmi (balansın yekunu və ya valyutası)	31376493	34384421	+3007927	+9,59
5. Xüsusi vəsaitlərin mənbələri	28194782	29513655	+1318873	+4,689

Müəssisə əmlakının rentabellik səviyyəsinin 2014-cü ildə 2013-cü ilə nisbətən azalmağa doğru meyl etməsi təhlil işi apardığımız müəssisə üçün mənfə hal kimi qiymətləndirilə bilər. Praktikada, sadalanan parametrlərə əlavə olaraq təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında olan vəsaitlərin hər pul vahidinə düşən gəlirlərin mütləq məbləği hesablanır. Araşdırma apardığımız müəssisə üzrə bu göstəricinin həqiqi səviyyəsi 2013-2014-cü illər ərzində müvafiq olaraq 22,94 qəpik ($7197659:31376493 \times 100$) və 22,03 qəpik ($7574165:34384421 \times 100$) təşkil etmişdir. Müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin rentabellik səviyyəsi təhlil işi aparılan dövrdə 2,69% ($759586:28194782 \times 100$) və 2,64% ($778680:29513655 \times 100$) intervalında dəyişmişdir. Zənnimizcə, yuxarıda hesablanmış əksər göstəricilərin səviyyəsinin xeyli aşağı olması istehsal güclərinin yüklənməməsi, istehsal olunmuş məhsulun istehlakçıların tələbatına cavab verməməsi, reallaşdırılan məhsulun maya dəyərinin yüksək olması, mövcud avadanlıqlardan maksimum istifadə edilməməsi və sair faktorlarla əlaqədar ola bilər.

2.3. Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tətbiqi şəraitində rentabelliğin təhlili metodikası

Aparılan tədqiqatlardan görüldüyü kimi, məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin amillə təhlilinin mövcud metodikası bazar münasibətləri

şəraitində «məsrəf-satışın həcmi-mənfəət» göstəriciləri arasındakı funksional asılılığı əsaslandırılmış şəkildə nəzərə almağa imkan vermir. Məlumdur ki, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersioniya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəətin formalaşmasında həlledici rol oynayan maya dəyəri göstəricisinin səviyyəsi məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışı və satışı həcmnin artmasından (azalmasından) asılı olaraq bütövlükdə dəyişikliyə məruz qalır. Lakin, maya dəyərinin strukturuna nəzər saldıqda, məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışı və satışı həcmnin artması ilə əlaqədar olaraq istehsal məsrəflərinin yalnız müəyyən qisminin (material məsrəfləri, əmək haqqı xərcləri, amortizasiya ayırmaları) dəyişdiyi tamamilə aydın görünür. Məhz buna görə də məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışı həcmnin dəyər ifadəsində artımı zamanı şərti-sabit məsrəflərin müəyyən vaxt intervalında dəyişməz qalması son nəticədə məmulat vahidinə sərf edilən xərclərin azalmasına səbəb olur.

Nəzəriyyə və beynəlxalq praktikadan məlumdur ki, müəssisənin istehsal və kommersioniya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi hesab edilən mənfəətin şərti-sabit və dəyişən məsrəflərdən asılılığının öyrənilməsi həm idarəetmə və həm də marjinal təhlilin imkanlarını xeyli genişləndirir. Son dövrlərdə Qərbi ölkələrində məsrəflərin dəyişən və şərti-sabit xərclərə bölgüsünü nəzərdə tutan və mənfəətin təhlilinin marjinal gəlir kateqoriyasına əsaslanan metodikasına üstünlük verilir. Bu metodika bazar münasibətləri inkişaf etmiş ölkələrdə geniş tətbiq olunur. Doğrudan da, bazar iqtisadiyyatının atributu sayılan direkt-kostinq sistemi mühasibat uçotunun, maliyyə təhlilinin və əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi proseduralarının yüksək səviyyədə inteqrasiya olunmasına əlverişli şərait yaradır. Lakin, beynəlxalq praktikada geniş tətbiq olunan bu metodikanın maliyyə nəticələrinin formalaşmasının yalnız kəmiyyət tərəfini nəzərə alması sözügedən variantın iqtisadi səmərəliliyini xeyli azaldır. Doğrudan da, maliyyə nəticələrinin formalaşmasının mühüm keyfiyyət parametri sayılan rentabelliğin ölkə müəssisələrində geniş tətbiq olunan mövcud metodikası satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəriciləri arasındakı funksional əlaqəni tam şəkildə nəzərə almır. Məlumdur ki, müasir dövrdə məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik sə-

viyyəsi mənfəətin mütləq məbləği, maya dəyəri və satışın həcmi kimi obyektiv faktorların təsiri nəticəsində daim dəyişikliyə məruz qalır. Həqiqətdə isə, istehsal məsrəflərinin müəyyən hissəsini şərti-sabit xərclər təşkil etdiyinə görə müəssisənin mənfəəti və maya dəyəri göstəricilərinin səviyyəsi məhsul (iş və xidmətlər) satışının ümumi həcminə proporsional olaraq dəyişmir. Məhz buna görə də ölkə müəssisələrində və beynəlxalq praktikada geniş tətbiq olunan metodikalar vasitəsilə həyata keçirilən təhlilin nəticələri müxtəlif olur. Bir faktı xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, beynəlxalq təcrübədə marjinal gəlir kateqoriyasından istifadə edilməklə reallaşdırılan məmulatın miqdarı (K), satış qiyməti (Q), dəyişən məsrəflərin ümumi məbləği (D_x) və şərti-sabit xərclərin faktiki kəmiyyəti (S_x) kimi faktorların konkret növ məhsulların (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək üçün (2.24) sayılı analitik formuladan istifadə daha məqsədəuyğun sayılır:

$$R = \frac{M_s}{M_d} = \frac{K(Q - D_x) - S_x}{K \times D_x + S_x} \times 100 \quad (2.24)$$

(2.24) modelindən və 2.9 sayılı cədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə rentabellik səviyyəsinin birnomenklaturalı istehsallarda həyata keçirilən təhlili proseduraları aşağıdakı qaydada yerinə yetirilir:

Cədvəl 2.9

Birnomenklaturalı istehsallarda məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin amilli təhlili

<i>Göstəricilər</i>	<i>Biznes-plan</i>	<i>Faktiki</i>	<i>Kənarlaşma (+; -)</i>
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
1. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) natural ifadədə miqdarı, ədədlə	1900	1617	-283
2. Konkret növ məhsul (iş və xidmətlər) vahidinin satış qiyməti, mln.manatla	5,00	5,20	+0,20

<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
3. Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyəri, mln.manatla	4,00	4,50	+0,50
4. Konkret növ məhsul (iş və xidmətlər) vahidinə sərf edilən dəyişən məsrəflər, mln.manatla	2,80	3,10	+0,30
5. Müəssisə üzrə şərti-sabit xərclərin ümumi məbləği, mln.manatla	2280	2263	-17
6. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəət (sətir1x(sətir2-sətir3)), mln.manatla	1900	1132	-768

$$R_0 = \frac{1900 \times (5,00 - 2,80) - 2280}{1900 \times 2,80 + 2280} \times 100 = \frac{1900}{7600} \times 100 = 25,0\%$$

$$R_{01} = \frac{1617 \times (5,00 - 2,80) - 2280}{1617 \times 2,80 + 2280} \times 100 = \frac{1277,4}{6807,6} \times 100 = 18,76\%$$

$$R_{02} = \frac{1617 \times (5,20 - 2,80) - 2280}{1617 \times 2,80 + 2280} \times 100 = \frac{1600,8}{6807,6} \times 100 = 23,51\%$$

$$R_{03} = \frac{1617 \times (5,20 - 3,10) - 2280}{1617 \times 3,10 + 2280} \times 100 = \frac{1115,7}{7292,7} \times 100 = 15,30\%$$

$$R_1 = \frac{1617 \times (5,20 - 3,10) - 2263}{1617 \times 3,10 + 2263} \times 100 = \frac{1132,7}{7275,7} \times 100 = 15,56\%$$

Aparılan hesablamalardan göründüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz birnomenklaturalı istehsallarda faktiki rentabellik səviyyəsi biznes-plana nisbətən 9,44% (15,56-25,0) aşağı düşmüşdür. Bu kənarlaşmaya təsir göstərən əsas amillərin real kəmiyyətini aşağıdakı hesablamalardan daha aydın görmək olar: 1) reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) natural ifadədə miqdarının dəyişməsi ($R_{01}-R_0=18,76-25,0=-6,24\%$); 2) məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətinin dəyişməsi ($R_{02}-R_{01}=23,51-18,76=+4,75\%$); 3) konkret növ məhsul (iş və xidmətlər) vahidinə sərf edilən dəyişən məsrəflərin mütləq kəmiyyətinin artması (azalması) ($R_{03}-R_{02}=15,30-23,51=-8,21\%$); 4) müəssisə üzrə şərti-sabit məsrəflərin ümumi məbləğinin dəyişməsi ($R_1-R_{03}=15,56-15,30=+0,26\%$); Beləliklə, birnomenklaturalı istehsallarda məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərən amillərin real kəmiyyəti 9,44% ($(-6,24)+4,75+(-8,21)+0,26$) təşkil edir ki, bu da ümumi kənarlaşma ilə (15,56-25,0) eynidir. Lakin, sözügedən istehsallarda məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsini ölkə müəssisələrində geniş tətbiq olunan ənənəvi metodika üzrə təhlil etdikdə tamamilə fərqli nəticələr alınır. Həm ölkə müəssisələrində və həm də beynəlxalq praktikada tətbiq olunan metodikalar vasitəsilə aparılan təhlilin nəticələrini müqayisə etdikdə başqa mənərə yaranır.

Birnomenklaturalı istehsallarda məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsinin müxtəlif metodikalar vasitəsilə həyata keçirilən sistemli təhlilinin nəticələrinin müqayisəli qiymətləndirilməsi

<i>Konkret növ məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərən amillər</i>	<i>Variant I</i>	<i>Variant II</i>
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>
1. Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) natural ifadədə miqdarı	-	-6,24
2. Məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiyməti	+5,00	+4,75
3. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) fərdi maya dəyəri, o cümlədən	-14,44	-7,95
3.1. Konkret növ məhsul (iş və xidmətlər) vahidinə sərf edilən dəyişən məsrəflərin faktiki kəmiyyəti	-	-8,21
3.2. Müəssisə üzrə şərti-sabit xərclərin ümumi məbləği	-	+0,26
YEKUNU	-9,44	-9,44

2.10 sayılı cədvəldə verilmiş variantların müqayisəsi göstərir ki, birnomenklaturalı istehsallarda məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsinin amilli təhlilinin yeni metodikasında satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəriciləri arasındakı funksional əlaqə tam şəkildə nəzərə alındığından daha obyektiv və real nəticələr əldə edilir. Lakin, yuxarıda şərh olunan metodika yalnız birnomenklaturalı istehsallar üçün məqbul sayıldığından bütövlükdə müəssisə üzrə rentabellik səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan vermir. Məhz buna görə də çoxkomponentli istehsallarda rentabellik səviyyəsini qiymətləndirmək üçün amilli təhlilin yeni blok-modelinin işlənilməsinə zərurət yaranır. Beynəlxalq praktikada bu problem aşağıdakı blok-modelin köməyi ilə həll edilir:

$$R = \frac{M_s}{M_d} = \frac{\sum (P_{ms} \times \bar{D}_u) - S_x}{\sum (K \times D_x) + S_x} = \frac{\sum (K \times UD \times Q) \times \sum (UD \times (Q - D_x) / Q) - S_x}{\sum (K \times D_x) + S_x} \quad (2.25)$$

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, beynəlxalq praktikada geniş tətbiq olunan (2.25) modelindən, 2.11 və 2.12 sayılı cədvəllərin məlumatlarından istifadə etməklə çoxkomponentli istehsallarda rentabellik səviyyəsini hesablamaq və qiymətləndirmək praktiki cəhətdən heç də çətin prosedura sayılmır. Lakin, bu zaman müəssisə üzrə reallaşdırılan məhsulların istehsalına sərf edilmiş məsrəflərin

Cədvəl 2.11

Marjinal gəlir kateqoriyasından istifadə edilməklə məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinin dəyişməsinə müxtəlif amillərin təsirinin hesablanması

<i>Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinin müəyyən edilməsinə dair hesablamalar, mln.manatla</i>	<i>Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinin dəyişməsinə təsir göstərən amillər</i>				
	<i>məhsul satışının həcmi</i>	<i>satılmış məhsulun strukturu</i>	<i>məhsulun satış qiyməti</i>	<i>dəyişən məsrəflər</i>	<i>şərti-sabit xərclər</i>
A	1	2	3	4	5
31750x0,4486-8218=5967	biznes-plan	biznes-plan	biznes-plan	biznes-plan	biznes-plan
31470x0,4468-8218=5842	faktiki	biznes-plan	biznes-plan	biznes-plan	biznes-plan
32200x0,4520-8218=6339	faktiki	faktiki	biznes-plan	biznes-plan	biznes-plan
33312x0,4703-8218=7449	faktiki	faktiki	faktiki	biznes-plan	biznes-plan
33312x0,4582-8218=7044	faktiki	faktiki	faktiki	faktiki	biznes-plan
33312x0,4582-8830=6432	faktiki	faktiki	faktiki	faktiki	faktiki

Cədvəl 2.12

Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin təhlili və qiymətləndirilməsi (mln.manatla)

<i>Göstəricilər</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2013-cü ilin qiyməti və maya dəyəri nəzərə alınmaqla məhsul satışının faktiki həcmi</i>
A	1	2	3
1. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunan pul gəlirləri	31750	33312	32200
2. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyəri	25783	26880	26107
3. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəət (sətir1-sətir2)	5967	6432	6093

biznes-plan və faktiki səviyyəsi istisna olmaqla digər pozisiyalar üzrə yenidən hesablamaya zərurət yaranır. Beynəlxalq praktikada sözügedən istiqamətdə təhlil işi aparılarkən məhsul (iş və xidmətlər) istehsalına sərf edilmiş məsrəflərin səviyyəsi üç pozisiya üzrə korrektə olunur: 1) satışın faktiki həcmi, plan strukturu və biznes-plan üzrə dəyişən məsrəflərin və şərti-sabit xərclərin ümumi məbləği nəzərə alınmaqla məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin korrektə edilməsi; 2) satışın faktiki həcmi və strukturu, biznes-plan üzrə dəyişən məsrəflərin və şərti-sabit xərclərin ümumi məbləği nəzərə alınmaqla məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin təshih olunması; 3) satışın faktiki həcmi və strukturu, dəyişən məsrəflərin faktiki səviyyəsi və biznes-plan üzrə şərti-sabit xərclərin illik məbləği nə-

zərə alınmaqla məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin korrektə edilməsi; Sadalanan pozisiyalar üzrə qeyd olunan istiqamətdə hesablama apardıqda təsərrüfat subyektləri tərəfindən reallaşdırılan məhsulların istehsalına sərf edilmiş məsrəflərin faktiki məbləğinin müvafiq olaraq 25628 mln.manat ($17565 \times 0,9912 + 8218$), 25865 mln.manat ($(1617 \times 2,80 + 1767 \times 3,60 + 1017 \times 3,50 + 853 \times 3,75) + 8218$) və 26268 mln.manat ($(1617 \times 3,10 + 1767 \times 3,50 + 1017 \times 3,60 + 853 \times 3,744) + 8218$) təşkil etdiyi tamamilə aydın görünür. 2.11 və 2.12 sayılı cədvəllərin məlumatlarından, hesablama rəqəmlərindən və iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə çoxkomponentli istehsallarda məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsini qiymətləndirmək praktiki cəhətdən heç bir çətinliklə müşayiət olunmur. Bu zaman hesablamalar aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir: 1) $R_0 = 5967 : 25783 \times 100 = 23,14\%$; 2) $R_{01} = 5842 : 25628 \times 100 = 22,79\%$; 3) $R_{02} = 6339 : 25865 \times 100 = 24,50\%$; 4) $R_{03} = 7449 : 25865 \times 100 = 28,79\%$; 5) $R_{04} = 7044 : 26268 \times 100 = 26,81\%$; 6) $R_1 = 6432 : 26880 \times 100 = 23,93\%$; Hesablamaları bu qayda üzrə həyata keçirdikdən sonra çoxkomponentli istehsallarda məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərən əsas amillərin real kəmiyyətini müəyyən etmək olar: 1) məhsul (iş və xidmətlər) satışının ümumi həcmnin dəyişməsi ($R_{01} - R_0 = 22,79 - 23,14 = -0,35\%$); 2) satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) strukturunun dəyişməsi ($R_{02} - R_{01} = 24,50 - 22,79 = +1,71\%$); 3) reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətinin dəyişməsi ($R_{03} - R_{02} = 28,79 - 24,50 = +4,29\%$); 4) konkret növ məhsul (iş və xidmətlər) vahidinə sərf edilmiş dəyişən məsrəflərin ümumi məbləğinin artması (azalması) ($R_{04} - R_{03} = 26,81 - 28,79 = -1,98\%$); 5) müəssisə üzrə şərti-sabit xərclərin ümumi məbləğinin dəyişməsi ($R_1 - R_{04} = 23,93 - 26,81 = -2,88\%$); Aparılan hesablamalardan görüldüyü kimi, çoxkomponentli istehsallarda məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsinin təhlili metodikasını həm ölkə və həm də beynəlxalq praktika nəzərə alınmaqla iki variantda işləyib hazırlamaq olar. Lakin, həmin variantların müqayisəsi onlar arasında ciddi fərqlərin olduğunu bir daha meydana çıxarır. Çünki, mənfəətin formalaşmasında həlledici rol oynayan satışın ümumi həcmnin dəyişməsi faktorunun təsiri məhz ikinci variantda nəzərə alınır.

Çoxkomponentli istehsallarda məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsinin həm ölkə və həm də beynəlxalq praktika nəzərə alınmaqla həyata keçirilən amilli təhlilinin nəticələrinin müqayisəli qiymətləndirilməsi

<i>Məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərən amillər</i>	<i>Variant I</i>	<i>Variant II</i>
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>
1. Məhsul (iş və xidmətlər) satışının ümumi həcmi	-	-0,35
2. Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) strukturu	+0,20	+1,71
3. Məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiyməti	+4,26	+4,29
4. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyəri, o cümlədən	-3,67	-4,86
4.1. Məhsul (iş və xidmətlər) vahidinə sərf edilən dəyişən məsrəflərin faktiki kəmiyyəti	-	-1,98
4.2. Müəssisə üzrə şərti-sabit xərclərin ümumi məbləği	-	-2,88
YEKUNU	+0,79	+0,79

Beynəlxalq praktikada satışın ümumi rentabelliyyəsinin amilli təhlili metodikasının blok-modeli də analoji qaydada işlənib hazırlanır:

$$R = \frac{M_s}{P_{ms}} = \frac{P_{ms} \times \bar{D}_u - S_x}{P_{ms}} = \frac{\sum(K \times UD \times Q) \times \sum(UD \times (Q - D_x) / Q) - S_x}{\sum(K \times UD \times Q)} \quad (2.26)$$

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, ölkə uçot təcrübəsində satışın ümumi rentabelliyyəsinin amilli təhlili metodikasının (2.26) blok-modelindən, 2.11 və 2.12 sayılı cədvəllərin məlumatlarından istifadə etməklə reallaşdırılan məhsulun miqdarının, strukturunun, onun satış qiymətinin, məhsul vahidinə sərf edilən dəyişən məsrəflərin faktiki kəmiyyətinin və müəssisə üzrə şərti-sabit xərclərin ümumi məbləğinin dəyişməsi kimi faktorların sözügedən iqtisadi parametrin səviyyəsinə təsirini asanlıqla hesablamaq və qiymətləndirmək olar. Bu məqsədlə aşağıdakı qaydada riyazi hesablamalar aparılır: 1) $R_0 = 5967 : 31750 \times 100 = 18,80\%$; 2) $R_{01} = 5842 : 31470 \times 100 = 18,56\%$; 3) $R_{02} = 6339 : 32200 \times 100 = 19,68\%$; 4) $R_{03} = 7449 : 33312 \times 100 = 22,36\%$; 5) $R_{04} = 7044 : 33312 \times 100 = 21,14\%$; 6) $R_1 = 6432 : 33312 \times 100 = 19,30\%$; Praktikada, bu göstəricilərdən istifadə etməklə satışın ümumi rentabelliyyəsinin dəyişməsinə səbəb olan əsas amillərin təsirini aşağıdakı qaydada hesablamalar apararaq qiymətləndirmək olar: 1) məhsul (iş və xidmətlər) satışının ümumi həcmnin (miqdarının) dəyişməsi ($R_{01} - R_0 = 18,56 - 18,80 = -0,24\%$); 2) satıl-

mış məhsulun (iş və xidmətlərin) strukturunun dəyişməsi ($R_{02}-R_{01}=19,68-18,56=$
 $=+1,12\%$); 3) reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətinin dəyiş-
məsi ($R_{03}-R_{02}=22,36-19,68=+2,68\%$); 4) konkret növ məhsul (iş və xidmətlər) va-
hidinə sərf edilmiş dəyişən məsrəflərin ümumi məbləğinin artması (azalması)
($R_{04}-R_{03}=21,14-22,36=-1,22\%$); 5) müəssisə üzrə şərti-sabit xərclərin ümumi məb-
ləğinin dəyişməsi ($R_1-R_{04}=19,30-21,14=-1,84\%$); Bu qayda üzrə həyata keçirilən
təhlil işinin sonunda həm ölkə müəssisələrində və həm də beynəlxalq praktikada
geniş tətbiq olunan variantların nəticələrini müqayisə etdikdə marjinal metodun
üstünlükləri daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Cədvəl 2.14

***Satışın ümumi rentabelliyyəsinin amilli təhlili variantlarının müqayisəli
qiymətləndirilməsi***

<i>Satışın ümumi rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərən amillər</i>	<i>Variant I</i>	<i>Variant II</i>
<i>A</i>	<i>1</i>	<i>2</i>
1. Məhsul (iş və xidmətlər) satışının ümumi həcmi (miqdarı)	-	-0,24
2. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) strukturu	+0,1	+1,12
3. Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiyməti	+2,7	+2,68
4. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyəri, o cümlədən	-2,3	-3,06
4.1. Konkret növ məhsul (iş və xidmətlər) vahidinə sərf edilmiş dəyişən məsrəflərin faktiki kəmiyyəti	-	-1,22
4.2. Müəssisə üzrə şərti-sabit xərclərin ümumi məbləği	-	-1,84
YEKUNU	+0,5	+0,5

Beynəlxalq təcrübədə ümumi kapitaldan istifadənin rentabelliğini təhlil edərkən aşağıdakı kimi modifikasiya olunmuş analitik formula-modeldən istifadə nəzəri və praktiki cəhətdən məqsədəuyğun sayılır:

$$R = \frac{M_b}{K_1} = \frac{P_{ms} \times \bar{D}_u - S_x + S_{mn}}{P_{ms} / K_d} = \frac{\sum (K \times UD \times Q) \times \sum (UD \times (Q - D_x) / Q) - S_x + S_{mn}}{\sum (K \times UD \times Q) / K_d} \quad (2.27)$$

burada, K_d – ümumi kapitalın dövrəni və dövriyyəsinə, S_{mn} – işə satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosunu göstərir. Praktikada 2.11 və 2.12 sayılı cədvəllərin məlumatlarından, (2.27) analitik formula-modeldən və eləcə də aşağıda verilmiş iqtisadi parametrlər sistemindən istifadə etməklə ümumi kapitalın

rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərən amillərin faktiki kəmiyyətini hesablamaq və qiymətləndirmək olar. Fərz edək ki, fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyekti üzrə kapitalın ümumi məbləği ilin əvvəlinə 16282 mln.manat və hesabat dövrünün sonuna 16667 mln.manat təşkil edir. Bu halda ümumi kapitalın dövrünü və dövriyyəsi göstəricilərinin faktiki kəmiyyətinin ilin əvvəlinə və sonuna müvafiq olaraq 1,95 (31750:16282) və 2,00 (33313:16667) təşkil etdiyi aydın görünür. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, kapitalın dövrünü və dövriyyəsi göstəriciləri, marjinal gəlirin xüsusi çəkisinin orta kəmiyyəti, satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosu, məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan ümumi pul gəlirləri və mənfəətin faktiki məbləği məlum olduqdan sonra kapitalın rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə səbəb olan amillərin təsirini aşağıdakı ardıcılıqla hesablamaq və qiymətləndirmək praktiki cəhətdən heç də çətin prosedura sayılmır: 1) $R_0 = ((5967 + 200) : (31750 : 1,95)) \times 100 = 37,87\%$; 2) $R_{01} = ((5842 + 200) : (31750 : 1,95)) \times 100 = 37,11\%$; 3) $R_{02} = ((6339 + 200) : (31470 : 1,95)) \times 100 = 40,51\%$; 4) $R_{03} = ((7449 + 200) : (33312 : 1,95)) \times 100 = 44,77\%$; 5) $R_{04} = ((7044 + 200) : (33312 : 1,95)) \times 100 = 40,20\%$; 6) $R_{05} = ((6432 + 200) : (33312 : 1,95)) \times 100 = 38,82\%$; 7) $R_{06} = ((6432 + 235) : (33312 : 1,95)) \times 100 = 39,02\%$; 8) $R_1 = ((6432 + 235) : (33312 : 2,00)) \times 100 = 40,02\%$; Hesablamaları bu qayda üzrə həyata keçirdikdən sonra ümumi kapitalın rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərən amillərin real kəmiyyətini asanlıqla qiymətləndirmək olar: 1) məhsul (iş və xidmətlər) satışının ümumi həcmnin dəyişməsi ($R_{01} - R_0 = 37,11 - 37,87 = -0,76\%$); 2) satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) strukturunun dəyişməsi ($R_{02} - R_{01} = 40,51 - 37,11 = +3,40\%$); 3) məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətinin dəyişməsi ($R_{03} - R_{02} = 44,77 - 40,51 = +4,26\%$); 4) konkret növ məhsul (iş və xidmətlər) vahidinə sərf edilmiş dəyişən məsrəflərin faktiki kəmiyyətinin artması (azalması) ($R_{04} - R_{03} = 42,40 - 44,77 = -2,37\%$); 5) müəssisə üzrə şərti-sabit xərclərin ümumi məbləğinin dəyişməsi ($R_{05} - R_{04} = 38,82 - 42,40 = -3,58\%$); 6) satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosunun dəyişməsi ($R_{06} - R_{05} = 39,02 - 38,82 = +0,20\%$); 7) kapitalın dövrünü və dövriyyəsi əmsalının səviyyəsinin dəyişməsi ($R_1 - R_{06} = 40,02 - 39,02 = +1,00\%$); Aparılan riyazi hesablamaların yekunundan göründüyü kimi, kapitalın rentabellik səviyyəsinin dəyişmə-

sinə səbəb olan əsas amillərin birgə təsiri 2,15% $((-0,76)+3,40+4,26+(-2,37)+(-3,58)+0,20+1,00)$ olmaqla ümumi kənarlaşma $(40,02-37,87)$ ilə eyniyyət təşkil edir. Zənnimizcə, beynəlxalq praktikada geniş tətbiq olunan və istər birnomenklaturalı, istərsə də çoxkomponentli istehsallarda interpretasiya imkanları sistemli şəkildə nəzərdən keçirilən rentabellik göstəricilərinin amilli təhlili metodikasından ölkə müəssisələrində istifadə təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin yüksək səviyyədə proqnozlaşdırılmasına əlverişli şərait yarada bilər.

Nəticə

Aparılmış tədqiqatın yekunlarını ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələri çıxarmaq və müəyyən edilmiş nöqsanları aradan qaldırmaq məqsədilə müvafiq təkliflər paketini vermək olar.

1. Aparılan tədqiqat işinin nəticəsi göstərir ki, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə istehsal xərclərinin minimuma endirilməsi və sintetik göstərici sayılan mənfətin mütləq məbləğinin artırılması imkanları xeyli böyükdür. Tədqiqat prosesində bunun səbəbini arşdırdıqda onun çoxlu sayda obyektiv və subyektiv amillərdən bilavasitə asılı olduğu meydana çıxır. Məhz bu baxımdan magistr dissertasiya işində müəssisənin maliyyə nəticələrinin formalaşması probleminə iki meyardan, yəni mühasib və iqtisadçı mövqeyindən yanaşılır. Araşdırmanın gedişində bu problemə tənqidi yanaşılır və «satışın həcmi-maya dəyəri-mənfəət» göstəriciləri arasındakı funksional əlaqənin xarakteri araşdırılır. Aparılan tədqiqat işləri göstərir ki, müəyyən bir hədd və ya interval daxilində rentabellik göstəricisinin səviyyəsinin yüksəlməsinə baxmayaraq, sonrakı mərhələdə artım baş vermir. Belə bir şəraitdə müəssisədə istehsal məsrəfləri qeyri-məhsuldar xərclərə çevrilir. Magistr dissertasiya işində mənfəət göstəricisi müəssisənin öz xərcini ödəməsi və əlavə gəlir əldə etməsi prosesi, təsərrüfat subyektlərinin istehsal, investisiya, kommersiya və maliyyə fəaliyyətinin yekun parametri kimi şərh olunur. Ona görə də, müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin kompleks təhlilinin mənfəət və rentabellikdən başlanılması nəzəri və praktiki cəhətdən məqsədəuyğun sayılır. Bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin idarə olunması onun formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi prosesinin sistemli təhlili metodikasının işlənilib hazırlanmasını obyektiv zərurətə çevirir. Çünki, belə bir metodika həm daxili istifadəçilər və həm də vergi orqanları, kreditorlar və investorlar üçün vacib olmaqla, mənfəətin mütləq məbləğinin, təsisçilərin və səhmdarların gəlirlərinin artırılması üzrə müəssisənin potensial imkanını müəyyən etməyə və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə «sağlamlığını» dəqiq pronozlaşdırmağa imkan verir.

2. İqtisadi ədəbiyyatларын müqayisəli təhlili rentabellik göstəricisinin müəyyən çərçivədə öyrənildiyini, lakin mühasibat və iqtisadi mənfəətin formalaşması mexanizminin demək olar ki, araşdırılmadığını göstərir. Bundan başqa, iqtisadi ədəbiyyatlarda mənfəət və rentabelliğin müasir konsepsiyalarına, onun formalaşması modellərinə səthi yanaşılır və maliyyə nəticələrinin təhlili metodikasının bu aspektdə işlənilib hazırlanmasına toxunulmur. Qeyd etmək lazımdır ki, elmi-texniki tərəqqi və istehsalın kompleks intensivləşdirilməsi şəraitində bu problemin aktuallığı daha da artır və ona görə də maliyyə nəticələrinin təhlilinin əsas informasiya bazası sayılan maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi probleminə bu prizmadan yanaşılması məqsədəuyğun sayılır. Çünki, elmi-texniki tərəqqi şəraitində istehsalın son nəticələrinə təsir göstərən amillərin sayı durmadan artır. Aydın ki, elmi-texninin nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi ilə əlaqədar olan amillər mənfəətin mütləq məbləğinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Magistr dissertasiya işində müxtəlif əlamətlər üzrə qruplaşdırılan amillər, öz ifadəsini mənfəətin mütləq məbləğində biruzə verməklə rentabellik göstəricisinin iqtisadi mahiyyətini dərinləndirən açmağa əlverişli şərait yaradır. Bu zaman mənfəət və rentabellik göstəriciləri onların mahiyyətinin tam açılması üçün «satışın həcmi-mayadəyəri-mənfəət» sxemasına daxil olan elementlərin vəhdəti şəklində öyrənilir. Bu əlaqə təkcə kəmiyyət etibarını ilə, həm də keyfiyyət baxımından nəzərdən keçirilir.

3. Mütərəqqi təsərrüfatçılıq formalarının inkişafı şəraitində idarəetmənin mühüm funksiyalarından biri sayılan iqtisadi təhlilin vəzifələr kompleksi genişlənilir, tədqiq edilən hadisə və proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi daha da mürəkkəbləşir, amillərin təhlilinin dəqiqliyinə və operativliyinə tələbat artır. Bu isə, öz növbəsində, maliyyə nəticələrinin iqtisadi təhlilinin mövcud metodikasının mühasibat uçotu və hesabatların beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsini və ona yeni aspektlərin əlavə olunmasını tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir vəziyyət müəssisənin maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadə səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən mənfəət və rentabellik göstəricilərinə aiddir. Çünki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəət müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsində əsas

keyfiyyət göstəricisi hesab olunur. Müasir dövrdə mənfəət müəssisənin elmi-texniki, iqtisadi və sosial inkişafı üçün əsas vəsait mənbəyi rolunu oynayır. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində mənfəət təkcə müəssisənin kommersiya fəaliyyətinin nəticələrindən deyil, eləcə də satılan məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərindən, satış qiymətindən, satışın həcmi və strukturundan, istehsal olunmuş məhsulun keyfiyyətindən, material resurslarının və enerji daşıyıcılarının bazar qiymətlərindən bilavasitə asılı olur. Ona görə də, magistr dissertasiya işində mənfəəti yaradan amillərin düzgün müəyyən edilməsi və onların dəqiq təsnifatı iqtisadi təhlilin yeni metodikasının hazırlanması üçün nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik prosedura sayılır.

4. Məlumdur ki, tədqiqat prosesi öyrənilən hər bir göstəricinin və ya amilin hesablanılma metodikasının işlənilib hazırlanılmasından başlanılır. İqtisadi ədəbiyyatlarda mənfəət göstəricisinin hesablanılmasının müxtəlif aspektlərdə metodikası təklif edilir. Bu metodikalar içərisində «məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirləri ilə satılmış məhsulun tam maya dəyəri arasındakı fərq» kimi aparılan hesablama qaydası xüsusi yer tutur. Lakin, hesablamanın bu qayda üzrə aparılması müasir dövrün tələblərinə tam cavab vermir və mühasibat, idarəetmə və iqtisadi mənfəətin formalaşması prinsipinin tələbləri ilə uzlaşmır. Ona görə də, bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin formalaşması konsepsiyalarının və modellərinin bu prizmadan tədqiqi həm maliyyə hesabatının və həm də onun müxtəlif blok istifadəçilərinin maraqları baxımından daha məqsədəuyğun sayıla bilər. Magistr dissertasiya işində mənfəət və rentabellik göstəricilərinin təhlili metodikasının səmərəliliyinin onların səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərən amillərin müəyyən əlamətlər üzrə təsnifləşdirilməsindən xeyli asılı olduğu xüsusi vurğulanır. Məhz buna müvafiq olaraq təhlili prosesində mənfəət və rentabellik göstəricilərinin səviyyəsinə təsir göstərən amilləri «obyektiv və subyektiv», «intensiv və ekstensiv», «müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan və asılı olmayan», «daxili və xarici» və sair kimi faktorlar blokuna bölünməsi istifadə edilməmiş daxili ehtiyat mənbələrinin aşkara çıxarılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sadalanan amillər içərisində intensiv faktorlar önəmli yer tutur. Ona görə də,

müəllifin fikrincə, tədqiqat prosesində mənfəət göstəricisi ilə intensiv faktorlar arasındakı funksional əlaqənin xarakterinin öyrənilməsi iqtisadi təhlilin metodikasının təkmilləşdirilməsi nöqtəyi-nəzərindən xüsusi rol oynaya bilər. Magistr dissertasiya işində maliyyə nəticələrinin səviyyəsinə müxtəlif xarakterə malik çoxlu sayda amillərin təsir göstərdiyi xüsusi vurğulanır. Lakin, tədqiqatçının fikrincə amillərin sayı çox olduğundan iqtisadi təhlil prosesində onların təsirini hesablamaq praktiki cəhətdən mümkün olmur. Ona görə də, təhlil zamanı maliyyə nəticələrinin səviyyəsinə təsir göstərən faktorların «daxili və xarici» amillər blokuna bölünməsi təklif edilir. Magistrin fikrincə, amillərin bu qayda üzrə təsnifatı müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan və asılı olmayan faktorların təsirini dəqiq müəyyən etməyə imkan verir.

5. Əvvəlki punktda deyildiyi kimi, aparılan təhlil işlərinin keyfiyyəti onun informasiya təminatından bilavasitə asılıdır. Lakin, müasir dövrdə mühasibat uçotu və hesabatları bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab vermir. Belə bir şəraitdə maliyyə nəticələrinin uçotunun təkmilləşdirilməsi bir problem kimi meydana çıxır. Mövcud praktikanın təhlili ilk növbədə maliyyə nəticələrinin ilkin uçotunun təkmilləşdirilməsini tələb edir. Çünki, mühasibat uçotu və hesabatların beynəlxalq standartlarına keçilməsi ilə əlaqədar olaraq bir sıra daxili hesabat formalarının ləğv edilməsi maliyyə nəticələrinin idarə edilməsi üçün zəruri olan informasiyanın itməsinə səbəb olur. Belə bir şəraitdə ilkin uçot əsas informasiya daşıyıcısına çevrilir. İlkin uçotun təkmilləşdirilməsi üçün, zənnimizcə, müasir informasiya texnologiyalarından istifadə, sənəd dövriyyəsinin sistemləşdirilməsi, sabit rekvizitlərin ləğv edilməsi, mənfəət və zərərlərin uçotunu özündə əks etdirən standartlaşdırılmış hesabat formalarının tətbiqi beynəlxalq praktikada geniş istifadə olunan «Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat» sisteminə transformasiya edilməsi və s. mühüm rol oynaya bilər.

6. Müasir dövrdə Qərb idarəetmə uçotunun tələblərinin mövcud nəzəriyyə və praktikaya uyğunlaşdırılması müasir dövrün tələbləri baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bizim fikrimizcə, bazar iqtisadiyyatının atributu sayılan «direkt-kostinq» sisteminin tətbiqi maliyyə nəticələrinin uçotu və təhlilinin sadə-

ləşdirilməsinə, şərti-sabit və dəyişən xərclərin məbləğinin dəqiq müəyyən olunmasına və kompleks xərclərin bölüşdürülməsinə olan tələbatın aradan qaldırılmasına obyektiv zəmin yaradır. Bu zaman ənənəvi qaydalardan fərqli olaraq daha detalləşdırılmış faktorların təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək mümkün olur. Belə bir şəraitdə uçotun səmərəli təşkili və onun təkmilləşdirilməsi idarəetmə üçün zəruri olan informasiyanın əldə olunmasına kömək edə bilər. Bu məqsədlə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi magistr dissertasiya işində məqsədəuyğun sayılır: a) ilkin uçot sənədlərinin sistemləşdirilməsi; b) mühasibat reqistrlərinin və ilkin uçot sənədlərinin standart formalarının işlənib hazırlanması və onların tətbiqi; v) ilkin uçot sənədlərində və mühasibat reqistrlərində əks etdirilən informasiyanın həcmnin azaldılması; q) ilkin uçotun mexanikləşdirilməsi; Sadalanan bu işlərin yerinə yetirilməsi ilkin uçot sənədlərindəki şərti-sabit informasiyanın tamamilə ləğvinə şərait yaratmaqla dövrü mühasibat hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına kömək edə bilər.

7. Maliyyə nəticələrini özündə əks etdirən ilkin uçot sənədlərinin unifikasiya edilməsi və onlarda əks etdirilən informasiyanın sistemləşdirilməsi, öz növbəsində, analitik uçot reqistrlərinin təkmilləşdirilməsinə əlverişli şərait yaradır. Lakin, maliyyə nəticələrinin analitik uçotunu aparmağa imkan verən jurnal-orderlər köhnə sahə təlimatına əsasən hazırlandığı üçün müasir dövrün və «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi»nin tələblərinə cavab vermir. Məhz buna görə də, bizim fikrimizcə, bazar münasibətləri şəraitində mənfəət və zərərlərin uçotunun təkmilləşdirilməsinin ən mühüm istiqamətlərindən biri olan ilkin uçot məlumatları əsasında tərtib olunan jurnal-orderlərin formasının standartlara uyğunlaşdırılması hesab edilir.

8. Müasir dövrdə hər bir təsərrüfat subyektinin əsas problemi mənfəətin maksimum səviyyəyə çatdırılması hesab olunur. İstehsalın həcmi, məhsulun qiyməti, onun istehsalına və satışına sərf edilən xərclər arasındakı funksional əlaqə müvafiq hesablamalarla əsaslandırıldıqda maksimum mənfəət əldə etmək mümkün olur. Mənfəətin maksimum həddi məhsul istehsalının və satışının elə bir həcmi nəzərdə tutur ki, bu zaman məhsul istehsalı və onun reallaşdırılmasına sərf

edilən xərclərin son həddi gəlirlərin son həddinə bərabər olur. Magistr dissertasiya işində qeyd olunur ki, istehsalın həcmnin bütün hallarda artımı heç də mənfəətin artımı ilə müşahidə edilmir. Çünki, əksər hallarda istehsal məsrəflərinin dinamikası müxtəlif olur və məhsul istehsalı həcmnin artımı onun bazar qiymətinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir.

Ədəbiyyat

1. **Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.**–Bakı: Hüquq ədəbiyyatı,2003.- 244 s.
2. «**Mühasibat uçotu haqqında**» **Azərbaycan Respublikasının Qanunu**, 29 iyun 2004-cü il

3. Abbasov Q.Ə., Səbzəliyev S.M., Daşdəmirov Ə.İ., Quliyev V.M., Sadıqov Ə.A. Mühasibat (malıyyə) uçotu. – Bakı: AzDİU-nun nəşriyyatı, 2003.- 575 s.
4. Абрютинa М.С. Экспресс-анализ бухгалтерской отчетности: Методика. Практические рекомендации. – М.:Изд-во ДИС, 1999.- 258 с.
5. Абрютинa М.С., Грачев А.В. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия: Учебно-практическое пособие. – М.: Дело и Сервис, 1998.- 328 с.
6. Адаев Ю.В. Анализ эффективности хозяйственной деятельности предприятий в условиях рынка и аудит: Учебное пособие. – Пенза, 1995.- 276 с.
7. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности: Учебник /Л.А.Богдановская, Г.Г.Виногородов, О.Ф.Мигун и др. Под общ.ред. В.И. Стражева. – 2-е изд., Стереотип. – Мн.: Выш.шк., 1996.- 363 с.
8. Артеменко В.Г., Беллендир М.В. Финансовый анализ: Учебное пособие. – 2-е изд., перераб. и доп.– М.: Изд-во «Дело и сервис», 1999.- 160 с.
9. Астахов В.П. Анализ финансовой устойчивости фирмы и процедуры, связанные с банкротством. – М.:Изд-во «Ось-89», 1996.- 166 с.
10. Aslanova R.A., İsmayılov N.M. Maliyyə hesabatının statusu və müasir bazar münasibətləri şəraitində onun formalaşması konsepsiyasının harmonizasiya edilməsi // Maliyyə və uçot, 12, 2004, s.23-30; 1, 2005, s. 10-15.
11. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа: Учебник. – 4-е изд., доп. и перераб. – М.: Финансы и статистика, 1998.- 416 с.
12. Барнгольц С.Б., Мельник М.В. Методология экономического анализа деятельности хозяйствующего субъекта: Учеб. пособие. – М.: Финансы и статистика, 2003.- 240 с.
13. Бернштейн Л.А. Анализ финансовой отчетности: Теория, практика и интерпретация / Пер. с англ.; Науч. ред. И.И. Елисеева. – М.: Финансы и статистика, 1996.- 624 с.
14. Бланк И.А. Управление прибылью. – 2-е изд., расш. и доп. – К.: Ника-Центр, Эльга, 2002.- 752 с.

15. Бухгалтерский учет: Учебник/П.С.Безруких, В.Б.Ивашкевич, Н.П. Кондраков и др; Под ред. проф.П.С.Безруких. –2-е изд. -М.: Бухгалтерский учет, 1996.- 576 с.
16. Сəfərli Н.А. İqtisadi təhlil. – Bakı.: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2009.-476 s.
17. Глазов М.М. Методика финансового анализа: новые подходы. –СПб: Издательство Санкт-Петербургского университета экономики и финансов, 1996.- 164 с.
18. Грузинов В.П., Грибов В.Д. Экономика предприятия: Учебное пособие. –М.: Финансы и статистика, 1998.- 208 с.
19. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Комплексный анализ бухгалтерской отчетности. –3-е изд., перераб. и доп. –М.:Изд-во «Дело и сервис», 1999.- 304 с.
20. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Анализ финансовой отчетности: Учебное пособие. –М.:Изд-во «Дело и сервис», 2003.- 336 с.
21. Ефимова О.В. Финансовый анализ. –4-е изд., перераб. и доп. –М.:Изд-во Бухгалтерский учет, 2002.- 528 с.
22. Зудилин А.П. Учись читать бухгалтерскую отчетность партнера и конкурента. –М.:РУДН, 1993.- 162 с.
23. Исмаилов Н.М. Экономический анализ и управление (вопросы методологии и практики).Баку.Издательско-Полиграфическое Предприятие «ИСМАИЛ», 2003.- 152 с.
24. İsmayılov N.M. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin (firmanın) maliyyə nəticələrinin təhlili// Maliyyə və uçot, 12, 2001, s.15-21; 1, 2002, s.10-14; 2, 2002, s. 22-28
25. İsmayılov N.M., Sadıqov T.Ə. Məsrəfveriminin amilli təhlili və onun təkmilləşdirilməsi problemləri. Bakı, «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2002.-168 s.
26. Ковалев А.И., Привалов В.П. Анализ финансового состояния предприятия. – 2-е изд., перераб. и доп. –М.:Центр экономики и маркетинга, 1997.- 256 с.
27. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. –М.:Финансы и статистика, 1996.- 432 с.

28. Ковалев В.В., Патров В.В. Как читать баланс. М.: Финансы и статистика, 1998.- 431 с.
29. Ковалев В.В., Волкова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. –М.:ПБОЮЛ Гриженко Е.М., 2000.- 424 с.
30. Крылова Т.Б. Выбор партнера: анализ отчетности капиталистического предприятия. –М.:Финансы и статистика, 1991.- 160 с.
31. Любушин Н.П., Лещева В.Б., Дьякова В.Г. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия: Учебное пособие для вузов/Под ред. проф. Н.П.Любушина. –М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2002.- 471 с.
32. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M. İqtisadi təhlil. Bakı, «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2010.- 576 s.
33. Мэтьюс М.Р., Перера М.Х.Б. Теория бухгалтерского учета. М.: ЮНИТИ, 1999.- 349 с.
34. Негашев Е.В. Анализ финансов предприятия в условиях рынка: Учебное пособие. –М.:Высш.шк., 1997.- 192 с.
35. Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэлл Д. Принципы бухгалтерского учета: Пер. с англ./Под ред. Я.В.Соколова. –М.:Финансы и статистика, 1994.- 496 с.
36. Палий В.Ф. Новая бухгалтерская отчетность: содержание и методика анализа. –М.: «Контроллинг», 1991.- 91 с.
37. Палий В.Ф. Международные стандарты финансовой отчетности. –М.: ИНФРА-М, 2002.- 304 с.
38. Палий В.Ф., Палий В.В. Финансовый учет: Учебное пособие. –2-е изд., перераб. и доп. –М.:ИД ФБК-ПРЕСС, 2001.- 408 с.
39. Рахман З., Шеремет А.Д. Бухгалтерский учет в рыночной экономике. М.: ИНФРА-М. 1996.- 244 с.
40. Ришар Ж. Аудит и анализ хозяйственной деятельности предприятия: Пер. с франц./Под ред. Л.П.Белых. –М.:Аудит, ЮНИТИ, 1997.- 375 с.
41. Рудановский А.П. Руководящие начала (принципы) по счетоводству и отчетности в государственных хозяйственных объединениях. М.:Макиз. 1924.

42. Русак Н.А. Экономический анализ в условиях самофинансирования предприятия. Минск: Беларусь, 1989.- 239 с.
43. Русак Н.А., Русак В.А. Финансовый анализ субъекта хозяйствования: справочное пособие. Минск: Выш.шк., 1997.- 309 с.
44. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: -2-е изд., перераб. и доп. –Мн.: ИП «Экоперспектива», 1997.- 498 с.
45. Sadıqov Ə.A. Mühasibat (maliyyə) uçotu.–Bakı: «Nasir» nəşriyyatı, 2002. - 577 s.
46. Səbzəliyev S.M. Mühasibat (maliyyə) hesabatı.–Bakı: «AzDİU»-nun nəşriyyatı, 2003.- 170 s.
47. Хендриксен Э.С., Ван Бреда М.Ф. Теория бухгалтерского учета. –М.: Финансы и статистика, 1997.- 576 с.
48. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Методика финансового анализа. –М.: ИНФРА-М, 1995.- 176 с.
49. Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа. –М.: ИНФРА-М, 1999.- 208 с.
50. Шеремет А.Д., Суйц В.П. Аудит: Учебное пособие. –М.: ИНФРА-М, 1995-240 с.

